

Architecten en gildedwang; vernieuwingen in de ontwerppraktijk in de vijftiende en zestiende eeuw?

Merlijn Hurx

Bij onderzoek naar het ontstaan van het architectenvak in de Nederlanden is in de literatuur meestal aandacht besteed aan de zestiende-eeuwse architecten die buiten het bouwvak waren opgeleid. Een van de eersten die zich over deze problematiek heeft gebogen, is de architectuurhistoricus Ruud Meischke in zijn toonaangevende artikel (1952) over de veranderende functie van het ontwerp.¹ Hij constateerde dat het concept van architect, iemand die gebouwen ontwerpt en daarvoor over een gedegen theoretische en technische kennis beschikt, voor het eerst geïntroduceerd werd in het tweede kwart van de zestiende eeuw. Zijn beeld schetste een ingrijpende verschuiving in de bovenlaag van het bouwvak. Waar vóór de zestiende eeuw het ontwerpen van prestigieuze architectuur gedomineerd werd door lieden uit de bouwberoepen, stond dit nieuwe type architect los van het bouwvak. Nieuwe beroepsgroepen als goudsmeden, schilders en beeldhouwers gingen zorg dragen voor het ontwerpen van architectuur. Zij zouden namelijk beter in staat zijn geweest om te beantwoorden aan de toenemende vraag naar ontwerpen in klassieke vormtaal.

Bij de interpretatie van de zestiende-eeuwse veranderingen in de organisatie van de ontwerppraktijk is tot nu toe de meeste interesse uitgegaan naar de verschillen tussen de vijftiende en zestiende eeuw. Daarbij werd nadruk gelegd op de gevolgen van de verspreiding van architectuurtraktaten en de voorbeeldfunctie van de Italiaanse ingenieurs die in dienst waren van Keizer Karel V. De Italiaanse invloeden zouden in de praktijk een emancipatie van handwerksman tot kunstenaar in gang hebben gezet. Dat heeft in de literatuur geleid tot een clichébeeld waarbij de architect in de vijftiende eeuw nog een ambachtsman was door zijn opleiding in de bouwvakken, terwijl in de zestiende eeuw de architect het vrije kunstenaarschap zou verwerven.² De ambachtsgilden worden vaak gezien als een obstakel in deze ontwikkeling. Op twee manieren zouden de belangen van de architect als kunstenaar met de ambachtsgilden in conflict zijn gekomen. Aan de ene kant botste het groeiende 'ego' van de architect met de gilden die gericht zouden zijn op het collectieve welzijn van al haar leden, terwijl aan de andere kant het monopolie een belemmerende werking zou hebben gehad op de ontplooiing van kunstenaars in verschillende media.³ In dit beeld stonden de ambachtsgilden negatief en soms zelfs vijandig tegenover de 'moderne' ontwikkelingen.⁴

De processtukken over gildedwang zijn vaak gelezen als een document waaruit een principiële kwestie over de status van de architect te destilleren viel. Te weinig aandacht is besteed aan de juridische en economische kaders waarin de processen ontstonden. In dit artikel zal aan de hand van nieuw bronnenmateriaal getracht worden de emancipatie van de architect in de zestiende eeuw te nuanceren, door te wijzen op de continuïteit van de gekozen argumentatie in processtukken over gildedwang. Twee belangrijke aspecten uit de vijftiende eeuw liggen ten grondslag aan de zestiende-eeuwse geschillen. Allereerst heeft de discussie over de bevoegdheden van de architect in de zestiende eeuw mijns inziens te maken met de ambachtsoverschrijdende taak van de architect in de veertiende en vijftiende eeuw. Daarnaast is van belang dat er in de vijftiende eeuw weliswaar nog geen beroep werd gedaan op de vrije kunsten, maar bijzondere expertise gold al wel als argument om onder de gildedwang uit te komen. Zowel autoriteiten, particuliere opdrachtgevers als kunstenaars maakten hier geregeld aanspraak op.

In dit artikel zal allereerst kort het bestaande beeld in de literatuur van de Italiaanse invloed op de zestiende-eeuwse ontwerp- en bouwpraktijk geschetst worden. Daarna gaat de aandacht uit naar de taak van de architect als supervisor van bouwprojecten in de vijftiende eeuw. Hoewel architecten in de vijftiende eeuw vaak een relatie hadden met één onderdeel van het bouwvak was hun verantwoordelijkheid niet altijd beperkt tot één ambacht. De ambachtsoverschrijdende taak van de architect gaf aanleiding tot onenigheid over de bevoegdheden van de architect in de zestiende eeuw. Deze zestiende-eeuwse discussie zal in de tweede paragraaf aan de hand van twee beroemde processen besproken worden. Vervolgens zal de verhouding tussen opdrachtgevers en de ambachtsgilden naar voren komen. Er waren in de vijftiende en zestiende eeuw meerdere partijen die de gilderegels naast zich neer konden leggen. Tot slot wordt het beroep op expertise behandeld.

Italiaanse invloeden op de ontwerppraktijk in de Nederlanden?

De impuls voor de ontwikkeling van de architect in de Nederlanden werd volgens de literatuur gegeven door de komst van

Italiaanse vestingbouwkundigen.⁵ Naast het ontwerpen van vestingen waren de Italianen ook betrokken bij de bouw van de eerste permanente bouwwerken die refereerden aan de klassieke architectuur. In de literatuur wordt er meestal vanuit gegaan dat de Italianen geen directe relatie hadden met de metselaars- en timmerliedengilden die in de steden het bouwbedrijf reguleerden, terwijl de ‘typisch middeleeuwse’ ontwerpers dat voordien altijd wel hadden.⁶ De Italianen onttrokken zich aan de zeggenschap van de ambachtsgilden omdat ze onder directe supervisie van de militaire bevelhebbers stonden.⁷ Echter in het stedelijke milieu kwamen ‘nieuwe architecten’ geregeld in conflict met de ambachtsgilden. De komst van buitenlandse expertise zou het monopolie van de ambachtsgilden doorbroken hebben, waardoor er snel plaats gemaakt werd voor ontwerpers uit de Nederlanden die evenmin opgeleid waren binnen de bouwvakken.⁸ Dit had volgens de literatuur grote gevolgen voor de ontwerp praktijk; aangezien het nieuwe type architect niet in het ambacht geschoold was, ontstond er een scheiding tussen ontwerp en uitvoering, een criterium dat als een van de belangrijkste kenmerken wordt gezien van de moderne architectuurtheorie.

De opkomst van nieuwe beroepsgroepen viel samen met het ontstaan van een geschreven discours over architectuur in de Nederlandse taal. In 1539 publiceerde de schilder Pieter Coecke van Aelst twee vertalingen: één uittreksel van het traktaat *De Architectura* van de Romeinse architect Vitruvius (1ste eeuw voor Christus), en een vertaling van het vierde boek *Regole generali di architettura* van de Italiaanse architect Serlio (Venetië 1537). De verhandelingen waren van belang voor de ontwikkeling van het architectenberoep omdat voor de eerste keer in de Nederlanden de taak van de architect werd beschreven.⁹ Daarbij werd gewezen op de specifieke intellectuele capaciteiten die een architect moest bezitten.¹⁰ In de Italiaanse architectuurtheorie werd tevens uitspraak gedaan over de positie van de architect; hij was geen handwerksman, maar stond boven de ambachten door zijn aanspraak op de kennis van de ‘vrije kunsten’.

Het theoretische discours had een weerslag op de praktijk, waarvan de beste aanwijzingen te vinden zijn in verschillende zestiende-eeuwse processen waarbij er geschermd werd met de privileges van de ambachtsgilden. In de geschillen over wie er bevoegd was om de supervisie te voeren bij bouwprojecten en wie er gemachtigd was ontwerpen voor gebouwen te leveren, verwezen nieuwe beroepsgroepen naar de theorie door zich te beroepen op de vrije kunsten. Zij vonden dat hun bijzondere expertise hen moest bevrijden van de gildedwang. De vraag is echter of deze invloeden van buiten voor een ‘breuk’ hebben gezorgd in de praktijk. In de volgende paragraaf zal aangetoond worden dat er zich in de taakstelling van de architect geen dramatische wending heeft voorgedaan.

De taak van de architect in de vijftiende eeuw

Het beroep van de architect zoals we dat tegenwoordig kennen bestond niet in de vijftiende en zestiende eeuw. Er was geen eenduidig beroepsprofiel en er was geen gebruikelijke

opleiding tot architect.¹¹ Evenmin waren architecten georganiseerd in beroepsorganisaties of in gilden.¹² In de vijftiende eeuw had een ontwerper van gebouwen meestal een achtergrond in de bouwvakken. Omdat in veel steden ambachtsgilden bepaalde privileges genoten in het bewerken en het controleren van de detailhandel in bouwmaterialen, waren veel vijftiende-eeuwse architecten lid van een metselaars- of timmerliedengilde. Het bouwbedrijf was tot in de achttiende eeuw sterk gefragmenteerd door de verdeling in de ambachten; timmerlieden zorgden voor het houtwerk, steenhouwers en metselaars voor het werk in steen en smeden voor het ijzerwerk. Iedere vakman moest zich tot zijn eigen ambacht beperken. Men heeft verondersteld dat tot de opkomst van de nieuwe beroepsgroepen in de zestiende eeuw, ook de ontwerp praktijk opgedeeld was in deelgebieden. Het monopolie van de ambachtsgilden in de vijftiende eeuw zou ervoor gezorgd hebben dat meesters nooit verantwoordelijk waren voor het hele ontwerp. Alleen de bouwheer had het overkoepelende toezicht, waardoor hij als enige de totale regie had.¹³ In de literatuur wordt verondersteld dat pas in de zestiende eeuw de architect zich een positie boven alle ambachtslieden zou hebben verworven.¹⁴ Van ‘echte’ architecten kon vóór die tijd geen sprake zijn, wat in de huidige terminologie aanleiding is geweest tot het onderscheid tussen bouwmeester (middeleeuwen) en architect (Renaissance).

Om dit onderscheid te verantwoorden werd verwezen naar een contemporaine verandering in woordgebruik. De term ‘architect’ duikt in de Nederlandse taal voor het eerst op in Pieter Coecke van Aelsts uittreksel van Vitruvius, waarin hij het woord ‘architectus’ in het Nederlands vertaalde met ‘architect’.¹⁵ Daarmee stond hij aan het begin van een succesvolle inburgering van deze aanduiding. Voorheen werd de term vertaald met de titel ‘opperwerkmeester’ of ‘opperregeerder’, of ook wel korter ‘meester werkman’ of ‘werkmeester’. Meerdere varianten op deze titel kwamen voor, naast ‘meester werkman’ of ‘werkmeester’ werd in de rekeningen van de Utrechtse kerkfabriek de Latijnse term *archilathomus* gebruikt.¹⁶ Het woord betekent zoiets als ‘opperste steenhouwer’ en verschilde in functie niet van de werkmeester.

Het is de vraag of de verandering in terminologie daadwerkelijk een groot verschil aangeeft in de taakstelling van de architect. Het neologisme van Pieter Coecke van Aelst sluit mijns inziens beter aan bij de bestaande term ‘werkmeester’ dan tot nu toe is aangenomen. In het uittreksel van Vitruvius, stelde Coecke van Aelst in zijn inleiding dat hij alvorens te beginnen met de verhandeling over de principes uit Vitruvius’ traktaat, hij eerst een korte introductie moest geven over wat Vitruvius onder *Architectura* verstond en hoe Vitruvius vond dat de *Architect* oft *timmermeester* moest zijn.¹⁷ Coecke van Aelst vervolgde deze introductie door ‘architectura’ gelijk te stellen aan ‘overbouweesterie’.¹⁸ Met het gebruik van *timmermeester* en *Overbouweester* lijkt Coecke van Aelst dicht bij de vijftiende-eeuwse term (opper)werkmeester te staan.

In de vijftiende eeuw werd ‘werkmeester’ in Nederlandse bronnen en ‘architectus’ in Latijnse bronnen geregeld met een zelfde betekenis gebruikt.¹⁹ Het Latijnse woord ‘architectus’

had in de Nederlanden in de vijftiende eeuw geen eenduidige betekenis.²⁰ In een van de oudste woordenboek in het Middelnederlands, het *Glossarium Harlemense* (circa 1440), werd *arcitectus* [sic] abusievelijk vertaald met *deckere* (dakdekker), verwijzend naar het Latijnse woord *tectum*.²¹ Daarnaast kon de term ook gebruikt worden om de bouwheer aan te duiden die zich als supervisor met de bouw bemoeide.²² Hoewel het woord niet verwijst naar een specifiek beroep werd in de meeste bronnen het gebruik van 'architectus' gereserveerd voor de werkmeester. In het *Vocabularius copiosus* dat verscheen tussen 1477 en 1480 in Leuven werd *Architectus* op twee manieren vertaald en omschreven, namelijk: *meester van deckene ocht een meester werckman van timmeren ocht van anderen ghestichte* [=bouwwerk, *edificium*], *dicitur qui tecta facit vel potius principalis artifex qui preest edificus construendis*.²³ Van belang is ook de vertaling en de Latijnse definitie van *Architectura* waaruit blijkt dat het begrip specifieke kunde en een toezichhoudende taak bij exceptionele bouwwerken inhield: *meesterie van eenighen groten werke dicitur architecti scientia dignitas vel officium ab architectus*. Een goed voorbeeld van de overeenkomst tussen 'architectus' en 'werkmeester' uit de 'praktijk' is de manier waarop de 'architect' Gilles Vanden Bossche, bijgenaamd Joes, in de contemporaine teksten werd genoemd. Joes was werkzaam aan veel gebouwen in en rondom Brussel waaronder het kartuizerklooster van Herne bij Edingen.²⁴ Daarnaast was hij meester van de bouwloods van de Sint-Goedele in Brussel (afb. 1). Van belang is dat hij in de kerkrekeningen van de Sint-Goedele in Brussel onder meer werd vernoemd als *meester werckman van Sinte-Goedelen kerke*.²⁵ Daarentegen werd hij in de door Arnold Beeltsens geschreven kroniek van het kartuizerklooster van Herne, bij de vermelding van zijn overlijden in 1459 genoemd als de 'architectus' van de kerkfabriek van de Sint-Goedele: *Anno 1459 obiit 4 idus februarii amicus huius domus magister Egidius Ioes, architectus fabricae sanctae Gudilae Bruxellis....*²⁶

Het gebruik van de termen 'werkmeester' en 'architectus' in de vijftiende en zestiende eeuw, lijkt meer overeen te komen met de oorspronkelijke Oudgriekse betekenis, dan met ons huidige begrip van ontwerper. Het Latijnse woord 'architectus' is ontleend aan het Griekse woord *Αρχιτεκτων* (*architecton*) wat weer een samenstelling is van *Αρχι*, opperste, of *Αρχω*, besturen, en *τεκτων*, ambachtsman of timmerman. De 'architectus' was in deze betekenis letterlijk de 'meester van de werkmans'. Waarschijnlijk werd er in de vijftiende-eeuwse bronnen in de eerste plaats verwezen naar degene die de supervisie had over alle werklieden.²⁷ De vijftiende-eeuwse term 'opperregeerder' spreekt voor zich. Het vervaardigen van ontwerpen was slechts een onderdeel van de taakstelling. 'Ordonnanties' (geschreven of mondelinge instructies), tekeningen en steenhoudersmallen waren namelijk onmisbaar bij het aansturen van de werklieden.

In de betekenis van supervisor zou het begrip 'architectus' tot in de zeventiende eeuw gebruikt worden.²⁸ Lange tijd bleven de termen 'werkmeester' en 'architect' naast elkaar bestaan. Zo werd de Italiaan Donato de' Boni, die in veel bronnen als

Afb. 1. Brussel, Sint-Michiël-en-Sinte-Goedelekerk, schip, veertiende-veertiende eeuw (foto auteur)

'architect' of 'ingenieur' bestempeld werd, in Utrecht in 1546 nog *Werckmeyster van de keyserlicke maiesteit* genoemd.²⁹ De hardnekkigheid van de term 'werkmeester' blijkt ook wel uit de Nederlandse vertaling van Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi...* uit 1612. De vestingbouwer en ingenieur Sebastiaan van Noyen werd hierin namelijk nog als werkmeester aangeduid: *Sebastiaan van Oye van Utrecht/Seer constich werckmeester van Keyser Karel Vijffte ende van Koninck Philips....*³⁰ De verwevenheid van beide termen valt ook op te maken uit verschillende zestiende-eeuwse woordenboeken. Zo werd in het drietalige woordenboek van Johannes Servilius, *Dictionarium Triglotton* (eerste druk Antwerpen 1552), het lemma *Architectus* in het Nederlands vertaald met *een werckmeester, een timmermeester*.³¹ En in de thesaurus van Christophe Plantin (Antwerpen 1573) werden zowel *werckmeester* als *meester metser/ oft timmerman* met *Architectus* vertaald.³² Plantins tetraglotton (Antwerpen 1562) geeft behalve een vertaling van het woord *architectus* (*Werckmeester/Timmermeester/Metsermeester*) ook een omschrijving van de bezigheden van de architect bij het lemma *architector*. Een architect moest de plannen om te kunnen bouwen (*timmeraedsie*) uitdenken en opstellen (*aengheven*) en vervolgens de uitvoering coördineren (*beschicken ende ordineren*).³³

Ongeacht de opdeling van het bouwbedrijf in de verschillende ambachten, was het besturen van alle werklieden bij bijzondere projecten, vanaf de veertiende eeuw de voornaamste taak van de architect. Dit blijkt onder andere uit het rechtsboek van de Dom van Utrecht, geschreven door de kanunnik Hugo Wstinc in 1342. Hierin werden de taken opgesteld van de ambten die tot de Domfabriek behoorden, waaronder ook de meester van de bouwloods, de *archilathomus*. Zo moest deze ‘opperste steenhouwer’ zowel de steenhouwers als timmerlieden laten werken volgens zijn eigen instructies en bevelen: *Iste habet omnes lathomos et operarios, tam ligneos quam lapideos, regere, et ad nutum et instructionem ipsius operarii secundum ordinacionem ipsius.*³⁴

Een andere duidelijke aanwijzing vindt men in een schade-rapport van een van de torens van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen door de ‘kleinsteker’ (beeldhouwer van fijne ornamenten) Philips Lammekens in 1544/1545. Nadat Lammekens allerhande gebreken had geconstateerd aan de toren, bood hij de kerkmeesters en het stadsbestuur zijn diensten aan om de problemen te verhelpen en de werkzaamheden te

leiden. Om zijn eigen kandidatuur kracht bij te zetten, verwees hij naar de werkwijze van de overleden architect van de toren (afb. 2), Dominicus de Waghmakere (ca. 1460-1541).³⁵ De Waghmakere was in zijn positie niet onderworpen aan één specifiek terrein of ambacht. Bij eerdere problemen had De Waghmakere allerlei werklieden ontboden waaronder metselaars, steenhouwers, timmerlieden, loodgieters en smeden om hen instructies te geven hoe men de schade moest repareren:

*Ende uwer eerwerdichijt sal ghelieven te weten dat meester Dominicus, zaligher ghedachte, de faute oft ghebreke die gheschieden aen den thoren bi sijne tijt, Naer dat de ghebreken waren, zoo ontboot hij de verseyjde werckmannen ende wees hem hoe dat men alsulke ghebreken remederen ende te hulpen comen souden, wast aende metsselrie oft aen de loij en solders [loodgieters] oft aen de tymerman oft aen de smet sulcx alst was daer of ontboot de vors. meester Dominicus de werckman ende wees hem dat te beteren ende te maken ghelijc dat behoorde....*³⁶

In de volgende paragraaf zal duidelijk worden dat de ambachtsoverschrijdende taak van architecten in de vijftiende eeuw ruimte liet aan lieden die niet aangesloten waren bij een metselaars- of timmerliedengilde om toch de rol van architect op zich te nemen.

Utrecht en Antwerpen in de zestiende eeuw: gildedwang of vrije kunst?

In de zestiende eeuw ontstond discussie over wie bevoegd was op te treden als supervisor en ontwerper bij bouwprojecten. Voorheen hadden de meeste ontwerpers van toparchitectuur een achtergrond als steenhouwer en waren daarom vaak lid van het metselaarsgilde in hun woonplaats. De toename van het aantal vaklieden dat als architect ging werken zonder lid te zijn van een metselaarsgilde was directe aanleiding voor het voeren van processen. Het belangrijkste zestiende-eeuwse processtuk uit de Nederlanden over de gildedwang voor architecten, is het veel aangehaalde proces uit Utrecht tussen de steenhouwer en ‘loodsmeester’ (*archilathomus*) van de Dom, Jacob van der Borch, en de steenhouwer (en later stadsmetselaar) Willem van Noort in 1542.³⁷ Het biedt een bijzonder gedetailleerd inzicht in de verhouding van de architect tot de metselaarsgilden in die tijd. Het proces ging aanvankelijk over een financiële onenigheid tussen de twee voormalige compagnons, echter van groter belang is de vraag of het ontwerpen van gebouwen toebehoorde aan het steenhoudersambacht.³⁸ Zowel de eiser Van der Borch, als de gedaagde Van Noort, mochten over deze kwestie experts uit andere steden raadplegen. Van Noort zocht zijn getuigen in Antwerpen, terwijl voor Van der Borch een getuige uit Kampen bekend is. Alle experts uit de Antwerpse bouwwereld antwoordden dat het reeds lang gebruikelijk was dat anderen dan steenhouders en *cleijnstekers* (beeldhouwers van fijne ornamenten) ontwerpen leverden voor gebouwen. Als voorbeeld verwezen zij naar de werkzaamheden van drie Italiaanse ontwerpers, namelijk de schilder Tommaso Vincidor da Bologna, een leerling van

Afb. 2. Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwekerk, noordertoren, Dominicus de Waghmakere, voltooid 1521 (foto auteur)

Rafaël, zijn plaatsgenoot de goudsmid Alessandro Pasqualini en de ingenieur Donato de' Boni Pellizuoli da Bergamo, een leerling van de architect Michele Sanmichele uit Verona.

Onder de getuigen bevond zich ook de hierboven genoemde kleinsteker Philips Lammekens.³⁹ Hoewel hij zelf een opleiding in het bouwvak had genoten, benadrukte hij in zijn verklaring het verschil tussen handwerkslieden (*werckgesellen*) en in de theorie onderlegde *perfecte meesters* in het steenhoudersambacht. Terwijl de *werckgesel* volgens Lammekens, tevreden was met *haren handwercke*, moest iemand om *perfect meester* genoemd te worden kennis hebben van de *conste van ordinantien ende patroonen*.⁴⁰ Kennis van geometrie en het maken van ontwerpen behoorde tot het vak van de steenhouwer en de kleinsteker, omdat het zonder die kennis onmogelijk was gebouwen op te richten. Zonder tekeningen kon geen enkel werk uitgevoerd worden:

*Inden yersten dat wel waerachtich is, dat de conste van geometrien, ordinantien, patroonen ende beworpen te makene ende te ordinerene tot alderande edificien, ende ook wallen, vesten, bollewercken ende andere fortificatien ende ornamenten tot steden, casteelen, kercken ende pallaisen dienende, wel eensdeels grootelicx aengaet den ambachte van steenhouwen ende cleynsteken, overmidts dien datmen egheene sulcke wercken gemaken en can, ten sy datter yerst ennich beworp oft patroon af geordineert sij, daer na men die wercken mach....*⁴¹

Lammekens vervolgde echter, dat architecten niet onderworpen waren aan de regels van het metselaarsgilde (*ambachte*), omdat het maken van ontwerpen niet tot het privilege van het gilde behoorde:

*...maer en sijn daeromme [na oude costuymen tot desen dage toe geobserveert ende gepractizeert] de ingenieuze meesters van sulcken ordinancien ende patroonen te makene [int voers. ambacht nyet wesende] nyet gehouden den selve ambachte subiect te zijne, so oock de selve haer conste den selven ambachte [hunnen personen aengaende] nijt subiect en is....*⁴²

Tussen de verschillende getuigen bestond wel een verschil van mening over het maken van *berderen* (stenhouwersmallen) of andere *instrumenten* die nodig waren om de natuursteen in de juiste vorm te hakken. Berderen waren mallen die door de steenhouders gebruikt werden om de juiste vorm van de blokken natuursteen af te schrijven. Volgens Lammekens en een andere kleinsteker Rombout de Drijvere behoorde het ontwerpen van deze mallen tot het steenhoudersambacht en daarom viel deze bezigheid onder het gilde. De stadstimmerman van Antwerpen Peeter Theels verklaarde echter dat hij ontwerptekeningen en berderen voor de steenhouders had gemaakt. Hij was hiervoor weliswaar aangeklaagd door het metselaarsgilde, maar had toch het geschil gewonnen.⁴³

Lammekens en De Drijvere gaven daarnaast aan dat wanneer men de werklieden volgens de ordonnancies en de ontwerpen zelf aan het werk zette, men ook lid moest worden van het metselaarsgilde:

...ten waere dat de selve constenaers int voers. ambacht nyet sijnde totten beworpe van haren patroonen eenige berderen

*oft diergelijcke instrumenten, den voers. ambachte aencleuende, maecten, ende den werckcluyden achtervolgende hun ordinancien oft patroonen selve te wercke stelden, dat [na des deponents beste duncken] de selve constenaers souden schuldich sijn int voers. ambacht te commene ende den selven personelick subiect te sijne.*⁴⁴

Peeter de Bruijne getuigde daarentegen dat de Italiaanse ingenieur Donato de' Boni zelf dagelijks toezicht hield op alle werkzaamheden bij de bouw van de verdedigingswerken van Gent.⁴⁵ Vermoedelijk werd hier een onderscheid gemaakt tussen twee 'bestuurlijke niveaus', waarbij Lammekens en De Drijvere doelden op het werk van de voorman van de steenhouders en De Bruijne verwees naar het niveau van de 'architect' die het overkoepelende toezicht behield. De afstand van de 'architect' tot de werkvloer was waarschijnlijk afhankelijk van de grootte van de organisatie en de complexiteit van de opdracht. Bij grotere opdrachten waren meer 'bestuurlijke' tussenlagen van metselaarsbazen en timmerbazen nodig om het werk uit te kunnen voeren. Hun taken bleven wel onder de gilderegels vallen.

De meningen van de getuigen over de ambachtsoverschrijdende bevoegdheid van de architect werden nog eens bevestigd door de notaris van de stad Antwerpen, de bekende humanist Cornelis Grapheus. Hij voegde aan de getuigenissen een memorie toe met twee korte parafrases van passages uit de traktaten van Vitruvius en de humanist en architect Alberti, waaruit moest blijken dat de taak van de architect (*opperste tymmermeyster*) niet tot het ambacht van de steenhouwer behoorde, maar dat 'Architectura' als een toezichthouder gebruik maakte van alle andere kunsten:

*Alsoe dan architectura, te weten die const van allen wercken ende tymmeragien te ordineren, ofte die een opperste tymmermeyster toebehoort [hoemense in onser tale namen wyl], een oedelaersche ende opsicht hebbende is over allen anderen constigen wercken, soe ist goet te verstaen, datse onder geen particulaer consten begrepen noch onderworpen is, mer dat sy als een meysterssche van als anderen consten tot haer gebruyck te werck stelt....*⁴⁶

De getuige uit Kampen, Reyner Lambrechts, kwam echter met een tegenstrijdige verklaring. Hij beweerde dat het ontwerpen van gebouwen met metselwerk en natuursteen behoorde tot de *principael const ende mesterschap van steenhouden ende kleyn steken*.⁴⁷ Hij beriep zich erop dat hij had samengewerkt met enkele vooraanstaande meesters als Anthonis I en Rombout II Keldermans, die volgens hem allemaal *cleyn steekers van 't ampt* waren.⁴⁸

Dit meningsverschil is eerder wel uitgelegd door aan te nemen dat de getuigen uit de Antwerpse bouwwereld al kennis hadden genomen van de principes uit de Italiaanse architectuurtheorie, terwijl Reyner Lambrechts' mening een weergave was van het traditionele standpunt. Het proces is dan ook aangehaald als bewijs voor verregaande veranderingen, waarbij de receptie van de klassieke oudheid samenging met een nieuw beroepsbeeld. Het meest stellig in het definiëren van deze ontwikkeling was de boekhistoricus Herman de la

Fontaine Verwey, die een sleutelpositie toekende aan de Italiaanse ingenieurs en refererend aan het Utrechtse proces uit 1542, in het Antwerpse milieu een doorbraak van de vrije kunstenaar ontdekte: “Blijkens deze verklaringen, die gestaafd werden met uitvoerige aanhalingen uit Vitruvius en Alberti, was dus op architectonisch gebied te Antwerpen de middeleeuwse gildedwang doorbroken en hadden de kunstenaars als “geleerden” volledige vrijheid verkregen ten opzichte van de handwerkslieden.”⁴⁹ Sindsdien zijn er in de architectuurgeschiedenis verschillende kanttekeningen bij de interpretatie van De la Fontaine Verwey geplaatst.

De architectuurhistoricus Charles van den Heuvel merkte in zijn proefschrift *Papier Bolwercke* over de introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden uit 1991 op, dat de Italianen amper beantwoordden aan het beeld van ‘kunstenaar-geleerde’ van De la Fontaine Verwey.⁵⁰ En in het proefschrift van de architectuurhistorica Elske Gerritsen over het ontwerp in de Republiek werd gewezen op de continuïteit in het aandeel van ambachtsslieden in de ontwerppraktijk tot ver in de zeventiende eeuw.⁵¹ Toch bleven de meeste auteurs in de veranderende verhouding van ‘buitenstaanders’ tot de ‘traditionele’ ambachtsgilden een sleutel zien die geleid heeft tot het ontstaan van de ‘moderne’ architect.⁵² Deze interpretatie verdient een belangrijke nuancering. Zoals hierboven is betoogd stroken de uitspraken over de ambachtsoverschrijdende taak van de architect grotendeels met de vijftiende-eeuwse praktijk. Deze continuïteit valt ook uit het processtuk zelf op te maken. Hoewel de getuigen naar de Italiaanse ontwerpers verwezen, beklemtoonden zij allemaal dat ze zich geen andere praxis konden herinneren, dan waarbij meesters vrij ontwerpen mochten leveren (*na oude costuymen tot desen dage toe geobserveert ende gepractizeert*).⁵³

Een andere belangrijke nuancering bij de interpretatie van het Utrechtse document als bewijs voor het ontwikkelen van de vrije kunstenaar werd eerder gegeven door de kunsthistoricus Hessel Miedema. Hij leverde in zijn artikel uit 1980 een constructieve bijdrage aan de architectuurhistorische discussie door het Utrechtse proces in een bredere context te plaatsen.⁵⁴ Miedema wees erop dat het niet ging om een theoretische verhandeling, maar om een juridische aangelegenheid, waarbij niet de bekwaamheid, maar de bevoegdheid in het geding was. Hij betwijfelde of men uit het proces een emancipatie van de kunstenaar af kon leiden. Hij zag in het aanhalen van antieke bronnen eerder een uitbreiding aan uitdrukkingsmogelijkheden en argumenten die voorheen buiten de conventies lagen.⁵⁵ Bewijzen daarvoor zocht hij voornamelijk in de werking van de zeventiende-eeuwse schildersgilden. Zijn bevindingen lijken door de historicus Maarten Prak bevestigd te worden. Prak vond sterke aanwijzingen voor het belang van de Lucasgilden voor zeventiende-eeuwse schilders. Deze gilden speelden onder andere een beduidende rol bij de regulering van de vrije markt voor schilderijen en de opleiding van nieuwe generaties schilders. Veel vooraanstaande kunstenaars maakten daarom gebruik van de mogelijkheden van het gildesysteem en bekleedden belangrijke posities in deze organisaties.⁵⁶

Ook andere processtukken uit de zestiende eeuw waarbij de ‘vrije kunsten’ werden aangehaald gingen volgens Miedema niet zozeer om het verwerpen van het ambacht, als wel om bepaalde economische voordelen te verwerven. Dit blijkt ook uit een ander beroemd proces uit Antwerpen, dat in 1595 gevoerd werd tussen de vooraanstaande beeldhouwers Rafael Paludanus (1559-1599), Cornelis Floris III (1551-1615) en Hans (vóór 1570-1624) en Robrecht de Nole (vóór 1570-1636) allen lid van het Lucasgilde, en de dekens van het metselaarsgilde.⁵⁷ Het proces ging over de verplichting tot inschrijving in het metselaarsgilde, wanneer de leerlingen van de beeldhouwers in steen wilden werken. Volgens de beeldhouwers was dit erg in hun nadeel, omdat zij zelf nauwelijks economisch profijt hadden van hun leerlingen; pas na jaren van training werden sommige gezellen de kunst machtig. Om hun beweringen kracht bij te zetten beriepen de beeldhouwers zich op hun kennis van de vrije kunsten en maten zich de rol van architect aan.⁵⁸ Zij beweerden verder dat het inschrijven zorgde voor een oneerlijke concurrentiepositie, aangezien het vak van de metselaar volgens hen wel eenvoudig te leren was. De metselaarsleerlingen waren daardoor snel tot voordeel van hun meesters.

De dekens van het metselaarsgilde bestreden uiteraard de uitspraken van de beeldhouwers en wezen er op dat juist hun vakgebied behoorde tot de vrije kunsten. Daarop barstte in de rapporten een discussie los waarbij het oorspronkelijke punt van geschil langzamerhand steeds meer op de achtergrond geraakte. Beide partijen vlogen elkaar in de haren om aan te tonen dat zij het moeilijkst te leren vak bezaten. De metselaars formuleerden een antwoord dat op een paragonedebat geïnspireerd lijkt te zijn. Zo hadden zij nog nooit vernomen dat de beeldhouwkunst een vrije kunst was, maar wezen erop dat het werk van de beeldhouwer in essentie bestond uit handwerk in steen en hout. Zij waren van mening dat de eer van het beoefenen van een vrije kunst het werk van de metselaars toekwam. Ze redeneerden dat waar de kunst van de beeldsnijders slechts door imitatie van de werkelijkheid aan het oog beviel, de metselaars gebouwen maakten die tot het nut van de mens dienden. Daarnaast waren zij beter in het opstellen van instructies (*ordonneren*) en het maken van ontwerpen (*beworpen*) en hadden ze ook nog meer verstand van proporties. De titel van architect kwam daardoor de metselaars toe:

Ende hadden sy rescribenten [metselaars] noijt gehoort noch gesien, dat de conste der remonstranten [beeldhouwers] consistierende in een handtwerck van hout oft steen, soude wesen een van de seven vrije consten, ende ‘t selve soo wesende soude de conste ende werck van de metsers veel meer een van de seven vrije consten sijn, dan d’werck van de remonstranten die alleenelijck representeerden bij een gelijckenisse oft contrefeytssele van ‘t gesichte te delecteren, de waerachtige huijsen, kercken, sloten, casteelen ende diergelycke wercken quae usibus humanis inserviant, die de metsers maecken, waer inne de metsers all ongelijck meer consten, soo van die te ordonneren, te beworpen, ende te begripen als die proportionaliter sonder gebreck in d’een oft in d’ander voorts op te bouwen, waeren gebruijckende dan die remonstranten in die

Afb. 3. Antwerpen, Stadhuis, Cornelis Floris II en Willem Paludanus, 1561-1565 (foto auteur)

naer te contrefeyten ende in't cleijn te steken, sulcx dat de metsers oock veel meer den naem van Architeckt waere competerende, dan de remonstranten die den selven abeusivelijcken hen selven waeren toeschrijvende...

*Ende waere daeromme van noode dat de metsers tot hun wercke (als wesende van meerdere importantie) veel verstandiger leerjongens hebben dan de remonstranten....*⁵⁹

De beeldhouwers hielden stug vol in hun aanspraken en wierpen de metselaars voor de voeten dat zij zonder hun ontwerpen en begeleiding tot niets in staat waren. Als voorbeeld werd de bouw van het stadhuis van Antwerpen aangehaald dat door de beeldhouwers Cornelis Floris II en Willem Paludanus in 1560 ontworpen was (afb. 3):

*Zoo dat de beeldsnijders en architecten in effecte de leeraars en schoolmeesters van de metsers zijn, dewelke in zulke werken niet éénen steen zouden leggen, dan bij ordonnantie van de architecten, hetwelk metterdaad is gebleken, niet alleen in het bouwen en maken van het Raadhuis deser stad, hetwelk naar uitwijzen en patronen daaraf gemaakt bij wijlen Cornelis Floris en Guillaum Paludanus en meer andere architecten, is geordonneerd geweest....*⁶⁰

De dekens reageerden daarop door een boekje open te doen over de technische onbekwaamheid van de beeldhouwers. Ze gaven toe dat Cornelis Floris II en Paludanus het ontwerp voor de opstand hadden gemaakt, maar wezen erop dat twee metselaars verantwoordelijk waren geweest voor de plattegrond, inclusief het ontwerp voor de trap en de fundamente van het stadhuis. Enigszins misprijzend voegden zij eraan toe dat de beeldhouwers ondanks al hun kunst het niet gelukt was daar een oplossing voor te vinden. Uit het voorval moest blijken dat de metselaars betere architecten waren:

*En dat de metsers in hetgeen voorschreven is meer en beter architect zijn dan de beeldsnijders is ook genoeg gebleken, uit het opmaken van het stadhuis, want hoewel Cornelis Floris en Paludanus het patroon van het opperwerk mogen hebben gemaakt, zoo is nochtans waarachtig, dat de grond waarnaar het opperwerk heeft moeten gedisponeerd worden is gemaakt en gesteld bij mijnheer Hendrik van Paesschen en Jan Daems, metsers, bij denwelken ook gevonden is de keer van den trap van de puie, die de voorschreven Floris en Paludanus met al hun kunst niet wisten te vinden noch te ordonneeren.*⁶¹

In de literatuur werd deze laatste passage gezien als de kern van de discussie. Aan het einde van de zestiende eeuw zouden architecten van buiten de bouwvakken autonomie hebben bereikt omdat zij zich konden beroepen op de vrije kunsten, echter voor bouwtechnische aspecten waren zij nog aangewezen op traditionele ambachtlieden.⁶² Niettemin ging het in deze discussie niet zozeer om een ideële kwestie. Beide partijen waren concurrenten van elkaar en maakten aanspraak op de vrije kunsten uit wedijver en niet om het gildesysteem onderuit te halen. De metselaars zouden niet zo prat gaan op de vrije kunsten, als daaraan de consequentie was verbonden dat hun activiteiten door iedereen vrij te beoefenen waren. Evenmin waren de beeldhouwers ervan overtuigd dat hun kunst vrij was voor iedereen. De leerlingen van de beeldhouwers moesten namelijk een vastgestelde termijn in de leer

gaan en net als in het metselaarsgilde een proef afleggen voor ze meester mochten worden. Bovendien bezaten de beeldhouwers zelf belangrijke posities in het gildewezen. Zo zou Hans de Nole de prestigieuze post van deken van het Lucasgilde in 1603 en 1604 bekleden en zijn broer Robrecht de Nole werd deken in 1605 en opperdeken in 1606.⁶³

De twee besproken processen tonen aan dat het beroep op antieke en Italiaanse bronnen en de vrije kunsten in de zestiende eeuw een nieuw en belangrijk argument werd bij legitimeren van de positie van de architect. Echter, het beeld dat de processen een bewijs zijn van een kunstenaarsemancipatie onder invloed van Italiaanse ontwerpers en de Italiaanse architectuurtheorie is onjuist. Er bestond een sterkere band met de ontwerppraktijk in de vijftiende eeuw dan tot nu toe aangenomen. De discussie over de bevoegdheden van de architect vond aanleiding in de ambachtsoverschrijdende taak die de architect al in de veertiende en vijftiende eeuw bezat. Daarnaast waren nieuwe partijen er niet op uit het gildesysteem te ontwrichten, de argumenten werden aangehaald vanwege economische motieven en niet als onderdeel van een principiële discussie. In de volgende paragraaf zullen de gevolgen van de komst van de Italianen voor het systeem van de ambachtsgilden verder genuanceerd worden door de verhoudingen tussen opdrachtgevers en ambachtsgilden te onderzoeken.

Opdrachtgevers en de jurisdictie van de ambachtsgilden

In de literatuur wordt aan de Italiaanse ontwerpers een belangrijke rol toebedeeld in de verandering van de sociale structuur van het ontwerpbedrijf. Zij werden gezien als het schoolvoorbeeld van het nieuwe type ontwerper dat niet ondergeschikt was aan de bepalingen van de ambachtsgilden. Hun komst zou als een katalysator gewerkt hebben op de veronderstelde veranderingen in de ontwerp- en bouwpraktijk. Zoals blijkt uit de verwijzingen naar de Italianen in het Utrechtse proces van 1542 was de vrijheid waarmee zij opereerden in de Nederlanden ongetwijfeld een nieuwigheid. Echter, zij hadden hun onafhankelijkheid niet zozeer zelf afgedwongen als de belichaming van het nieuwe concept van de architect, maar dankten hun vrijheid aan de autoriteit van hun opdrachtgever, Karel V. In dienst van het hof hoefden zij geen verplichting af te leggen aan de gilden. Een dergelijke 'uitzonderingspositie' blijkt echter niet zo uniek te zijn als eerder is aangenomen.⁶⁴ De vorst was niet de enige autoriteit die het zich kon veroorloven om buiten de gilden om werklieden en experts aan te stellen. Ook andere opdrachtgevers als de geestelijkheid en stadsbesturen stonden in veel gevallen boven de jurisdictie van de ambachtsgilden. De gilden waren namelijk bij het verkrijgen en het handhaven van privileges afhankelijk van het stadsbestuur.⁶⁵ Bij het opstellen van de gildebepalingen behield het bestuur zich vaak het recht voor, om de goedgekeurde gildebepalingen te allen tijde bij te stellen (*verminderen of te vermeerderen*).⁶⁶ Bovendien was het stadsbestuur als opdrachtgever van buitengewone projecten

Afb. 4. Gent, Stadhuis, Rombout II Keldermans en Dominicus de Waghmakere, 1519-1539 (foto auteur)

gebaat bij een flexibel systeem, waarbij men uit een zo groot mogelijk arsenaal aan expertise en arbeidskrachten kon putten. In Antwerpen werd bijvoorbeeld in de bepalingen van 1423 en 1458 opgenomen dat de kerk en de stad vrij waren om lieden van buiten aan te trekken op betaling van kaarsgeld.⁶⁷ Een soortgelijke bepaling komt voor in de ordonnantie van het metselaarsgilde in Leuven uit 1508: *Item dat nyemant van buyten alleene sal moegen wercken, hy en wercke onder eenigen meester vanden ambachte, ende dat opde rechten die daer op staen behalven den heere ende der stadt.*⁶⁸ Het afperken van de aanspraken van het metselaarsgilde in het voordeel van de stadswerken gebeurde tot in de zeventiende eeuw. In Gouda werd in 1636 in de gildebrief van de metselaars bepaald dat de stad te allen tijde zoveel metselaars kon oproepen als de magistraat nodig achtte zonder dat het gilde hiertegen mocht protesteren.⁶⁹

In uitzonderlijke gevallen werd bij stedelijke opdrachten expliciet in het aanstellingscontract van de architect de vrijstelling van gildedwang vermeld. In de overeenkomst voor het ontwerpen en de supervisie van de bouw van het stadhuis

van Gent uit 1518, tussen de stadsmagistraat van Gent en de uit Antwerpen afkomstige Dominicus de Waghmakere en Rombout II, valt te lezen dat de stad de twee architecten ‘vrij’ zouden houden van alle aanspraken van het metselaarsgilde (afb. 4): *...ende ooc alzo langhe als de zelf weerclieden de voorseyde stede dienen zullen, zo hebben wy, in den naem van der zelve stede, behoeft hemlieden costeloos ende scadeloos vry ende quyt te houdene van der neeringhe van den metssers oft den rechte dat zy hemlieden te dier causen zouden willen heessen.*⁷⁰

Naast het stadsbestuur kreeg de kerk ook geregeld vrijstelling van de gilderegels.⁷¹ Zo werd in ‘s-Hertogenbosch in de vroegst bewaarde bepalingen uit 1560 van het timmerlieden- en metselaarsgilde vastgelegd dat de stadswerken en de kerkelijke bouwloods van de Sint-Jan vry *ende exempt* waren van de bepalingen van het gilde.⁷²

De verschillende aanspraken van machthebbers en gilden konden tot conflicten leiden. Een vroeg voorbeeld is het conflict dat tussen 1431 en 1437 speelde tussen de abt van de

Sint-Michielsabdij in Antwerpen en het metselaars- en het timmerliedengilde van de stad. De abt wilde voor het werk aan zijn abdij vrij zijn in zijn keuze om goede timmerlieden aan te stellen. Hij beriep zich daarbij op zijn kerkelijke vrijheid en privileges. De metselaars en timmerlieden hadden echter vóór 1431 nieuwe bepalingen op laten stellen, die het verbod de kloosters in Antwerpen eigen werklieden aan te stellen. Het stadsbestuur koos in het conflict duidelijk de zijde van de gilden, wat hen een reprimande opleverde van de hertog Filips de Goede. In een brief aan het stadsbestuur uit 1431 schreef Filips de Goede geïrriteerd dat hij herhaardelijk had verzocht de nieuwe bepalingen van het metselaars- en timmerliedengilde nietig te verklaren. De hertog waarschuwde het bestuur dat niemand de rechten en vrijheden van de kloosters mocht beknotten en dat hij als voogd en beschermer van de godshuizen verplicht was de door hem ontleende privileges te herstellen. Omdat het bestuur niet had voldaan aan zijn verzoek, verwierp hij nu zelf met de brief de geldigheid van de gildebepalingen om daarmee de rechten van de abdij te herstellen:

...so hebben ennige ambachten ende sunderlinge die metsers ende tymmerliede sekere ordinancien ende statuten gemaect wair bij sij [de kloosterlingen van de Abdij van Sint-Michiels in Antwerpen] belet werden dat sij bynnen den bivange [rechtsgebied] haers voirs. cloesters nyet en moegen doen metsen ende tymmeren gelijc sij van ouden tijden gewoonlic sijn geweest te doen, in contrarien van hoeren rechten, vrijheyden privilegien, ouden possessien ende heirbrengen voirscreven, ende hoe wail wij u onsen stad van Antwerpen ende oic uwen gedeputeerden in uwer presencien ende oic in onser absencien bij onsen Raide, te meer stonden hebben doen seggen ende bevelen die voirs. letselen ende nuwicheden bijden voirs. ambachten opgeset ende gedaen te doen afdoen, ende onse voirs. godshuys bij sijnen ouden vrijheyden, possessien ende heirbrengen te laten, en is des noch nyet geschiet, dwelc ons van u den borgermeesteren, scepenen ende raide onser voirs. stad grotelic verwondert, aengesien dat die grotelijc sijn in achterdeel ende vermindernissen onser hoger heerlicheit, want wij nyemant en bekennen in werlycken saken ennige machte te hebben over onse godshuysen om die mit ennigen ongelden ofte anders te belasten dair af dat wijse als hoere oeverste voecht ende beschermer schuldich sijn te ontheffen ende bij hoeren rechten, vrijheyden ende ouden heirbrengen te houden, ende hebben hier om den voirs. abt ende convent in hoere oude possessie en heirbrengen bij machten van onsen princelicheit weder geset ende setten mit desen brieve, te nyeute ende machteloes doende alsulke ordinancien als die voirs. ambachten opgeset ende gemaect soelt moegen hebben...⁷³

Ondanks de bemoeienis van de vorst bleef het conflict zich voort slepen en werd het geschil pas in 1437 door de raad van de stad beslecht.⁷⁴ De stad gaf de abt gelijk en stond hem toe voor een periode van twaalf jaar zelf drie timmerlieden te kiezen voor het werk aan de kerk voor zolang als hij ze nodig had, zonder tussenkomst van het timmerliedengilde.⁷⁵ Ook uit andere documenten blijkt dat kerkelijke opdrachtge-

vers er belang aan hechtten een vrije keuze te hebben bij het selecteren van de juiste vaklieden. Een ondubbelzinnige uitspraak werd gedaan in het contract van 28 april 1517 tussen de kerkmeesters van de collegiale kerk van Anderlecht en Mattheus Keldermans ('werckman van de stad Leuven'), Jan Looman en Jan Ooge, alle drie afkomstig uit Leuven. Zij zouden de toren van de kerk voltooiën; *te makene Tresidu van den torre*, maar omdat de ordonnances van de stad Brussel voor heel de Ammannie (waartoe ook Anderlecht behoorde) verbod aannemers 'van buiten' te werk te stellen, beriepen de kerkmeesters zich op de aloude zelfstandigheid van het kapittel van de Sint-Pieter (afb. 5). Men distantieerde zich van Brussel, zodat men een onafhankelijke keus kon maken voor een aannemer:

Item om alle geschil te verheudene ende de nemers oft cooplieden van buyten der vryheit van Bruesselle te vorderene ende van desen wercke der kercken niet versteken noch vuytgesceyden te worden, soe vryen de voirseyde van der capitelen ende van der kercken navolgende huere gebortige vryheyt, als niet gemeyns hebbende met de stadt van Bruessel, ende soe mogende doen alle huere wercken by de ghene hen belieft wercken ende vorderen, dat zy dit werck aennemen, gemerct die van Bruesselle dair toe niet en verstonen dair af ontheffen sullen iegen eenenyegeelycken.⁷⁶

Afb. 5. Anderlecht, Sint-Pieter-en-Guidokerk, toren, Mattheus Keldermans, Jan Looman en Jan Ooge, vanaf 1517 (foto auteur)

De ambachtsgilden stonden echter niet altijd buitenspel, soms zoals in Antwerpen speelden ze onder één hoedje met het stadsbestuur. Ook in andere gevallen hadden wereldlijke en geestelijke autoriteiten rekening te houden met hun aanspraken. Lokale machtsverhoudingen en toegekende rechten waren daarbij waarschijnlijk doorslaggevend. In Antwerpen en in Anderlecht hadden de gilden in ieder geval het recht om te protesteren. In Dordrecht werd Andries Morre, bij zijn aanstelling als *meister van steenwerc ende maetselryen* van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in 1422, verplicht lid te worden van het gilde: *Voert sal hi van der stede wegen vry wesen van alre heervaert, behoudelike dat hi in siin gilde altoes doen sal dat een guet gilbroeder sculdich is te doen.*⁷⁷

Soms moesten ook vorsten de aanspraken van de ambachtsgilden erkennen. In een proces uit Brugge, dat in 1560 gevoerd werd tussen de steenhouders Joost Aerts en Jan de Smet en de dekens van het metselaarsgilde, werd door de dekens een vroegere aanvaring met Pieter van Luxemburg, graaf van Saint-Pol, aangehaald. Het metselaarsgilde had in het verleden een proces aangespannen tegen de graaf, omdat hij een bepaald werk in de stad wilde oprichten met vreemde werklieden (= vaklui die niet lid van het gilde waren en van buiten de stad). Het gilde werd in het gelijk gesteld, waardoor de graaf eerst toestemming van het metselaarsgilde moest vragen. Zijn verzoek werd ingewilligd onder voorwaarde dat de graaf een brief uitvaardigde waarin hij verklaarde dat de beslissing niet tot een precedent zou leiden.⁷⁸

Uit de hierboven geciteerde bronnen blijkt dat verschillende autoriteiten in de vijftiende eeuw regelmatig in de positie waren om experts en arbeidskrachten aan te stellen zonder inmenging van het gilde. Dit verklaart tevens de mobiliteit van gespecialiseerde ontwerpers en werklieden in de vijftiende eeuw.⁷⁹ De bijzondere projecten zorgden voor een bovenregionaal circuit, dat bestond naast het lokale systeem van de ambachtsgilden. De tegengestelde belangen leidden soms tot conflicten, maar de werken van de geprivilegieerde opdrachtgevers vormden niet altijd een bedreiging voor de ambachtsgilden, omdat de laatste partij vooral gericht was op de lokale markt. Weliswaar waren beide circuits met elkaar verbonden, maar voor bijzondere projecten was men meestal niet onderworpen aan de gilden. De vrijheid van de kunstenaar werd bij aanstelling van een belangrijke bouwopdracht ontleend aan de aanspraken van de opdrachtgever en niet zozeer aan de behoefte te handelen als 'vrije kunstenaar'.

constelyk gemaickt: expertise als argument

Naast de autoriteiten waren ook particulieren niet altijd gebonden aan de bepalingen van de ambachtsgilden. Een reden voor een particuliere opdrachtgever om werklieden buiten de stad te zoeken, kon een tekort aan geschikte arbeidskrachten in de eigen woonplaats zijn. In processen werden, om onder de aanspraken van de ambachtsgilden uit te komen, niet alleen economische redenen aangedragen, maar ook argumenten over de kwaliteit van het werk. Het beroep op bijzondere expertise voor particuliere (en andere) opdrachtge-

vers werd voor het eerst formeel vastgelegd in de uitgebreide bepalingen ter gelegenheid van de oprichting van het timmerlieden- en metselaarsgilde van 's-Hertogenbosch in 1560. Er werd expliciet vastgelegd dat het de burgers van de stad was toegestaan om kunstenaars en werklieden van buiten te halen wanneer zij een bijzonder werk wilden hebben dat de lokale vaklieden niet konden ontwerpen of uitvoeren:

*Item oft gebeurden dat yemant van bourgeren ende ingeseten deser stadt, gheestelijck oft weerlijck, begeerden in enni- gen toecomende tyden te concipieren, aen te leggen, ende vol- maectt te hebben ennich vreempt, costelijck ende excellent werck, het waere van houte, steenen, oft andere materie, waeraff nyemandt van den natien, onder desen oft andere charten begrepen, behoirlijck kennise noch verstandt en had- den noch gequalificeert en waer om tselve te concipieren, aen te leggen, behoirlijck ende loffbaerlijck op te maecken, zall dieselve ingeseten, geestelijck oft weerlijck, in alsulcke gevalle oft anderssins oock sonder becroon van denselven bynnenges- eten wercklyuden daartoe wel mogen suecken nemen ende te werck stellen alsulcken buytengeseten constenaers ende wercklyuden, als hun daertoe nootelijck ende behoeffelijck zijn sal.*⁸⁰

Uit de bronnen die hieronder besproken zullen worden, blijkt dat het beroep op expertise veel ouder was en tevens door kunstenaars zelf gebruikt werd.⁸¹ Verschillende zestiende- eeuwse processen zijn in dit verband al eerder opgemerkt in de literatuur en werden als bewijs gezien voor de veranderende houding van de kunstenaar ten opzichte van het gilde: buitenlandse expertise zou tot grote veranderingen in de bouwpraktijk hebben geleid en zelfs tot het doorbreken van het monopolie van de gilden.⁸² Een bekend voorbeeld uit Antwerpen is het proces tussen de kleinstekers Claudius Floris en Cornelis Yman en de dekens van het metselaarsgilde in 1533. De twee kleinstekers waren aangeklaagd omdat zij in hun atelier verschillende gezellen te werk hadden gesteld die geen lid waren van het metselaarsgilde. Claudius Floris en Cornelis Yman verweerden zich echter door op hun uitzonderlijke positie te wijzen. Volgens hen zou niemand van het Antwerpse metselaarsgilde dergelijke werken kunnen maken:

*...seggende dat de wercken die zy maekende ende die aen hen besteedt wardden waren wercken zeere constelyck ende pyn- schelyck gemaect ende gewrocht dewelcke een yegelyck al waren zy oick goede verstandige wercklieden hen anderen gemeyne metselryen wel verstaende nyet en soudon connen maken oft wercken....*⁸³

Ook in een proces uit 1537 tussen Willem van der Borch en dezelfde Claudius Floris en de dekens van het metselaarsgilde werd expertise een belangrijk twistpunt. De argumentatie is deze keer wat uitgebreider en het wordt beter duidelijk waar het om ging. Allereerst stelden de twee kleinstekers dat zij geen concurrentie boden aan de leden van het metselaarsgilde, omdat niemand van het gilde soortgelijke producten maakten als zijzelf, namelijk 'antiekse werken' (hier wordt bedoeld kleinarchitectuur in klassieke vormtaal). Bovendien hadden zij om hun opdrachten te kunnen maken, assistentie nodig van buitenlandse gezellen, die volgens Floris en

Van der Borch geen lid hoefden te worden van het metselaarsgilde:

...dat soo verre als den metsers aenginge daer mede nijet en hadden te doene, want sij 't selve nijet en waren doende, maer was haer neiringe sekeren steen te schulperen, ende cleijn gesteken, te wetene: alderhande antijcxen wercken daer welcke de voorscr. verweerders behoefden sekere constenaers, welcke constenaers vuytlandige gesellen nijet en behoorden bedwongen te wordene in t' voorscr. ambacht te comen oft andersche iet gehouden worden te betaelene dan t' gewoonelijck keersgelt.⁸⁴

Het Antwerpse stadsbestuur toonde zich enigszins ontvankelijk voor de argumentatie van de kleinstekers. Hoewel men de aanspraken van het metselaarsgilde, dat kleinstekers lid behoorden te zijn van het gilde, moest erkennen, werden de twee kleinstekers tegemoet gekomen door een nieuwe bepaling: alle meesters in het kleinsteken mochten namelijk voortaan één onvrije gezelschap (niet lid van het gilde) in dienst nemen.⁸⁵

Twee andere bekende processen uit Brugge hebben dezelfde strekking als die van Antwerpen. In 1547 werden twee vreemde gezellen van Michiel Scherier gevangen gezet door het metselaarsgilde. Volgens het gilde behoorden zij lid te worden, echter Scherier verdedigde zich door er op te wijzen dat niemand van het gilde hem had willen assisteren bij zijn *costelick werck*. Daardoor was hij gedwongen gezellen van buiten te halen. Omdat het hem anders niet mogelijk was geweest het aangenomen werk te voldoen, vond hij dat hij in zijn recht stond.⁸⁶ Uiteindelijk werd een schikking getroffen waarbij Scherier elk jaar een klein bedrag aan kaarsgeld zou betalen voor het in dienst hebben van vreemde gezellen.

In het hierboven al aangehaalde proces uit 1560 tussen de steenhouwers Joost Aerts en Jan de Smet en de dekens van het metselaarsgilde, speelde een vergelijkbare problematiek. De twee steenhouwers hadden een verzoekschrift bij het college van schepenen ingediend om zoveel gezellen, zowel ingezetenen (lid van het lokale gilde) als vreemden (niet lid van het lokale gilde), in dienst te mogen nemen als ze nodig hadden voor het maken van het graf van Karel de Stoute in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge. Omdat voor dit monument veel uitheemse steensoorten als marmer en albast zouden worden gebruikt, had men de deskundigheid nodig van buitenlandse gezellen die gewend waren in deze soorten te werken: *...welcke vremde ghezellen hemlieden supplianten van noode waren omme inde voorn. sorte van steenen te werckene, als daerof beter experiëntie hebbende dan eeneghe werclieden van herrewaerts overe, by dat zy van joncx daerinne gevrocht hadden.⁸⁷*

Hoewel met de introductie van de klassieke vormtaal en het gebruik van exotische materialen, buitenlandse deskundigheid belangrijker werd, was de aanspraak op bijzondere expertise niet nieuw in de zestiende eeuw. De hierboven genoemde processen zijn niet zo zeer het uitvloeisel van een 'plotseling' toenemend zelfbewustzijn van kunstenaars onder invloed van het humanisme, maar passen heel goed in de bestaande prak-

tijk. Een van de oudste bekende voorbeelden waarbij een vreemde meester zich beriep op zijn expertise is afkomstig uit Leuven. In 1488 bracht het schrijnwerkersgilde de maker van het orgelgestoelte voor de Sint-Pieter, Florys van Dunghenen uit Mechelen, voor de stadsraad omdat hij niet ingeschreven was in het Leuvense ambachtsgilde. Florys van Dunghenen had echter gehoopt dat hij zich niet hoefde in te schrijven, omdat hij een zodanig bijzonder werk maakte dat niemand anders in Leuven het zou kunnen:

...dat dit een sonderling kerckelijck en speciaal werck was dwelck de kerck aen den meester van den orgelen verdinght hadde, en alsoe was de selve werckman als in desen bequamen by hem daer toe genomen die tselve gemaect mocht hebben en alhier in meeningen was te volmaken. En want hij daer inne stucken doen en maken soude die de wercklieden van hier bynnen, alsoe hij seyt, alsoe sonderling niet en souden maken, soe hoopte hij dat dit soude moegen gescieden met wederstaende sgheens des wederpartie gealligeert mocht hebben met meer woerden in wdersyden gealligeert.⁸⁸

Ook in Kampen, waar vanaf 1520 de bepalingen strikter werden, blijkt dat het protectionisme zich beperkte tot de producten die men zelf goed kon maken. In dat jaar richtte het metselaarsgilde een voorstel voor een nieuwe gildebrief aan het stadsbestuur. Één van de bepalingen gaat over een verbod op het invoeren van voorbereekte bouwonderdelen die buiten de stad waren gemaakt. Van betekenis is de clausule dat speciale producten die men zelf niet makkelijk kon leveren uitgesloten waren van deze regel. Zo mochten vensters en waterlijsten wel ingevoerd worden vanwege het publieke belang. In de officiële gildebrief komt de regel niet voor, waarschijnlijk omdat het te veel nadeel aan de burgers van Kampen zou brengen:

Ende dat oick nyemant enich werck onsser ghilden anroeren de buten sal laten maken, dat men hier setten sal, so veer enych van onsser ghildebroeders sulck werck maken conde. Ende sulcken wercke dat butren gemaect is, sal ghen van onsser ghildebroeders moegen setten bij verlies zynre ghilden, beholtelycken cruyswerck ende gheheems, ende dat totten burger beste.⁸⁹

Een ander goed voorbeeld waar de uitzonderlijke kwaliteit van een werk zorgde voor het overschrijden van de gilderegels, is bekend uit een ruzie binnen het metselaars- en steenhouwersgilde tussen drie beeldsnijders en de altaarmeesters in Leuven in 1526. De altaarmeesters hadden buiten Leuven enkele beelden aangeschaft voor het altaar van het metselaarsgilde in de Sint-Pieter in Leuven. De bestuurders van het gilde beriepen zich erop dat de beelden zo bijzonder waren dat niemand in Leuven die zou kunnen overtreffen: *...die zoe constelyck gemaect waren, dat die nyemant binnen Lovene en souden connen verbeeteren....⁹⁰* De drie beeldsnijders antwoorden daarop dat zij wel degelijk over genoeg expertise beschikten en dat daarom de beelden in Leuven aanbesteed hadden moeten worden.⁹¹ Desondanks hielden de altaarmeesters vol dat er niemand was in Leuven die de beelden zo goed en zo goedkoop had kunnen maken. Men had vooraf iedereen van het gilde de kans gegund om mee te dingen naar de

opdracht. En zo stelden de altaarmeesters, dat indien iemand van het gilde het had aangekund, dat ze het hem graag hadden gegund, omdat men in dat geval de beelden gratis zou hebben verworven.⁹² De raad besloot in deze arbitragezaak om alle gildeleden, waaronder de metselaars, steenhouwers, kleinstekers en beeldsnijders, te ondervragen over de beelden om te achterhalen of zij de bestelling buiten Leuven goedkeurden of afwezen. Het merendeel van de leden bleek de handelswijze van de altaarmeesters te rechtvaardigen.⁹³

Conclusie

Waar in de literatuur bij de opkomst van nieuwe ontwerpersgroepen in de Nederlanden in de zestiende eeuw de aandacht voornamelijk is uitgegaan naar de verschillen met de vijftiende-eeuwse ontwerppraktijk, is in dit artikel geprobeerd te wijzen op een grotere continuïteit. Er kan worden vastgesteld dat naast de contacten met Italiaanse ontwerpers en architectuurtheorie, de bestaande praktijk van invloed was op de ontwikkelingen in de zestiende eeuw. De taakstelling van de architect in de vijftiende eeuw kwam grotendeels overeen met die van zestiende-eeuwse collega's. Ik veronderstel dat de verandering in het historische gebruik van de terminologie om de architect aan te duiden van minder betekenis is geweest dan tot nu toe werd aangenomen. Tot aan het einde van de zestiende eeuw bleven oudere termen als 'werkmeeester' en 'architectus' bestaan naast Pieter Coecke van Aelsts neologisme 'architect'. De verschillende termen in de vijftiende en zestiende eeuw kwamen in betekenis grotendeels overeen, maar wijken af van ons huidige begrip van de architect. Tot ver in de achttiende eeuw was de architect in de eerste plaats degene die de supervisie had over het bouwproces.⁹⁴ Tot zijn taken behoorde het maken van bouwplannen (in de breedste zin van het woord) en het aansturen van de werklui door geschreven en mondelinge instructies, ontwerptekeningen en eventueel detailontwerpen in de vorm van steenhouwersmallen. Het maken van tekeningen was noodzakelijk voor het instrueren van leveranciers van prefab-producten en de werklui ter plaatse, maar vormde slechts een onderdeel van zijn bezigheden. De afstand tot de werkvloer door 'bestuurlijke' tussenlagen van metselaars en timmerbazen was waarschijnlijk afhankelijk van de grootte van de organisatie en de complexiteit van de opdracht.⁹⁵ Om toezicht te kunnen houden op het hele bouwproces strekte de verantwoordelijkheid van de architect zich sinds de veertiende eeuw uit over meerdere ambachten.

De ambachtsoverschrijdende taak van de architect in de veertiende en vijftiende eeuw leidde met de komst van nieuwe beroepsgroepen in de zestiende eeuw tot discussie over de bevoegdheden van architecten. De theorievorming en het voorbeeld van de Italiaanse ontwerpers waren bepalend voor de manier waarop de discussie gevoerd werd en zorgden voor het aanreiken van argumenten die voorheen buiten de conventie lagen. Van belang is echter dat de vrije kunsten werden aangehaald vanwege economische motieven en niet als onderdeel van een principiële discussie. De leden van de nieuwe

beroepsgroepen waren zelf georganiseerd in gildeverband en waren er daarom niet op uit om het gildesysteem te ontwrichten.

De onafhankelijke positie van de architect lijkt in de zestiende eeuw niet zozeer bepaald te zijn door een nieuw beroepsbeeld, maar eerder door de autoriteit van de opdrachtgever. Uit verschillende vijftiende- en zestiende-eeuwse bronnen blijkt dat machtshebbers geregeld in de positie waren om bij bouwopdrachten onafhankelijk te kunnen opereren van de ambachtsgilden. Kunstenaars en werklieden vielen niet alleen aan het hof van de vorst, maar ook in dienst van de geestelijkheid en het stadsbestuur vaak buiten de jurisdictie van de ambachtsgilden. Dit verklaart de grote mobiliteit van specialisten die betrokken waren bij voornamelijk bouwwerken. De gilden stonden echter niet altijd buiten spel. Lokale machtsverhoudingen en toegekende rechten waren hoogst waarschijnlijk doorslaggevend bij het al dan niet terzijde schuiven van de privileges van het gilde.

Naast de autoriteiten blijken in bepaalde gevallen ook particuliere opdrachtgevers en kunstenaars buiten de gilderegels om te kunnen handelen. Voorwaarde was wel dat de leden van het lokale gilde de gewenste producten of diensten niet konden leveren. Al sinds de vijftiende eeuw deden kunstenaars een beroep op hun bijzondere expertise om onder de gildedwang uit te komen. Onder invloed van de architectuurtheorie veranderde in de zestiende eeuw de toon van het beroep en verschoof de nadruk naar de vrije kunsten.

De processen over gildedwang in de zestiende eeuw speelden zich grotendeels af binnen eerder gevormde kaders en vertoonden een aanzienlijke continuïteit in de structuur van de argumentatie met de vijftiende eeuw. Ze zijn daarom niet zonder meer te lezen als het bewijs voor een verregaande kunstenaarsemancipatie in de dagelijkse praktijk.

Noten

* Het volgende artikel maakt deel uit van een promotieonderzoek dat ik momenteel voorbereid aan de Faculteit Bouwkunde van de TUDelft. Het onderzoek probeert de relatie tussen veranderingen in de bouwpraktijk en specialisering in de ontwerppraktijk te onderzoeken. Dank gaat uit naar Koen Ottenheym, Reinout Rutte en Gabri van Tussenbroek voor hun commentaar.

¹ R. Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988, 127-207. Oorspronkelijk verschenen als; R. Meischke, 'Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw', *Bulletin KNOB* 5 (1952), 161-230. Voor internationale ontwikkeling van het architectenvak zie S. Kostof, *The architect. Chapters in the history of the profession*, Oxford 1977 en G. Binding, *Meister der Baukunst. Geschichte des Architekten- und Ingenieursberufes*, Darmstadt 2004. In de literatuur wordt het ontstaan van de 'moderne' architect vaak gekoppeld aan stilistische ontwikkelingen in de Renaissance en niet aan economische veranderingen. Enkele belangrijke artikelen die dat clichébeeld weten bij te stellen zijn: D. Kimpel, 'Die Soziogenese des modernen Archi-

- tektenberufs', in: F. Möbius, H. Scieurie, *Stil und Epoche. Periodisierungsfragen*, Dresden 1989, 106-143; M. Lingohr, 'Architectus - Überlegungen zu einem vor- und frühneuzeitlichen Berufsbild', *Architectura* 35 (2005) 1, 47-68. M. Lingohr, 'Architectus - virtus-Begriff der frühen Neuzeit?', in: J. Poeschke, Th. Weigel, B. Kusch-Arnold, *Die Virtus des Künstlers in der italienischen Renaissance* (Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme Schriftenreihe des Sonderforschungsbereichs 496, deel 15), Münster 2006, 13-30. Een ander standaardwerk dat nieuw licht werpt op deze problematiek is; F. Bischoff, *Burkhard Engelberg. » Der vil-kunstreiche Architector und der Statt Augspurg Wercke Meister«. Burkhard Engelberg und die süddeutsche Architektur um 1500. Anmerkungen zur sozialen Stellung und Arbeitsweise spätgotischer Steinmetzen und Werkmeister* (Schwäbische Geschichtsquellen und Forschungen 18), Augsburg 1999. Voor de Nederlanden zie: G. van Tussenbroek, 'Brood uit stenen. De veranderende sociaal-economische positie van steenhouders in de Vroegmoderne Tijd: werken voor de kerk en werken voor de stad. Het voorbeeld van Jan Darenkennes (1487-1572)', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant* 84 (2001) 4, 467-496.
- ² Treffend is de uitspraak van Binding in zijn monografie over de ontwikkeling van het architecten- en ingenieursberoep: "Der Wandel von dem handwerklich ausgebildeten Steinmetz-Baumeister zum nur entwerfenden Architekten hatte sich in der Renaissance vollzogen und war im 16.Jh. voll ausgeformt. Der Architekt der Renaissance, umfassend gebildet, war sich voll bewußt, eine begehrte Tätigkeit auszuüben; er strebte nach künstlerischer Anerkennung und kommerziellem Nutzen..." Binding 2004, 146. Dit beeld is in de literatuur aanleiding geweest om een onderscheid te maken tussen bouwmeester (middeleeuwen) en architect (Renaissance). In dit artikel wordt deze hedendaagse scheiding niet gemaakt, omdat er hier wordt verondersteld dat er in de taakstelling geen wezenlijk verschil bestond. Er is de keuze gemaakt om het woord 'architect' ook voor de vijftiende eeuw te gebruiken, hoewel strikt genomen het woord pas in de loop van de zestiende gebruikt werd in de Nederlanden. Het vasthouden aan contemporaine termen biedt meestal geen uitkomst, omdat die nooit categoriserend bedoeld zijn: vaak lopen betekenissen door elkaar of worden verschillende termen als synoniem gebruikt. Voor verdere argumentatie zie volgende pagina's in de hoofdstekst.
- ³ Binding, bijvoorbeeld, koppelde kunstenaarsemancipatie aan het vermeende groeiende individualisme in de Renaissance: "Das Aufkommen des Individualismus bestimmte die Renaissance. Die Bedeutung einer höheren Bildung für die Emanzipation des Künstlers hat schon Ghiberti gesehen." Binding 2004, 145-146.
- ⁴ Het conservatieve beleid van de metselaarsgilden zou volgens de literatuur een belangrijke reden zijn geweest waarom de bouwvakken met de introductie van de klassieke vormtotaal terrein verloren aan andere ontwerpers van architectuur. Zo schreef de architectuur-historicus Frans Baudouin in 2002: "But the stonemasons and masons in the Netherlands, who learned their profession in their master's workshops and were bound to the regulations and traditions of their corporations, could not comply with the new prerequisites." F. Baudouin, 'Peter Paul Rubens and the notion "Painter-Architect"', in: P. Lombaerde, *The reception of P.P. Rubens's Palazzo di Genova during the 17th century in Europe: Questions and Problems* (Architectura Moderna 1), Turnhout 2002, 23. Nog uitgesproken was Heiner Borggreve in zijn artikel over Hans Vredeman de Vries en de werkcondities van kunstenaars in de zestiende eeuw uit 2005. Borggreve beschreef de werking van de ambachtsgilden als een instituut dat slechts de eigen privileges wilde beschermen: "In the guise of a force of regulatory order, the guilds attempted to preserve their existing privileges through protectionist measures, and were willing to accept new professions only on condition that they could share in their booming prosperity." H. Borggreve, 'Hans Vredeman de Vries and the conditions of artistic profession in sixteenth-century Antwerp', in: P. Lombaerde, *Hans Vredeman de Vries and the 'Artes Mechanicae' revisited* (Architectura Moderna 3), Turnhout 2005, 13.
- ⁵ De belangrijkste bijdrage die zij leverden was de introductie van het nieuwe gebastioneerde vestingsstelsel, dat veel beter bestand was tegen artillerie dan de fortificaties die tot dan toe gebouwd waren. Ch. van den Heuvel, *'Papieren Bolwerken'. De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen*, Alphen aan den Rijn 1991.
- ⁶ De band van de Italianen met de bouwpraktijk blijft in de literatuur onduidelijk, maar uit het proefschrift van Ben Roosens blijkt dat ze de praktijk weldegelijk kenden. Zie B. Roosens, *Habsburgse defensiepolitiek en vestingbouw in de Nederlanden (1529-1560)*, Leiden 2005 (ongepubliceerde dissertatie), deel 1, 388-402.
- ⁷ K. De Jonge, 'The first reception of the Antique', in: K. De Jonge, K.A. Ottenheim, *Unity and discontinuity. Architectural relations between the Southern and Northern Low Countries 1530-1700* (Architectura Moderna 5), Turnhout 2007, 26.
- ⁸ "The structure of the building profession and building practice itself were changing: foreign expertise led to breaking of the guild's monopoly." De Jonge 2007, 25. En: "Het oude monopolie der ambachten werd door deze nieuwe mode, die tot het ontstaan van een nieuw soort vakman leidde, de facto doorbroken." K. De Jonge, 'Anticse werken: 'Vreemd gebouwd' in de 16de eeuw', in: S. Grieten, *Vreemd gebouwd. Westerse en niet-Westerse elementen in onze architectuur*, Turnhout 2002, 41.
- ⁹ Pieter Coecke van Aelst, *Die inventie der colommen met haren coronementen ende maten. Wt Vitruvio ende andere diversche Auctoren optcorste vergadert voer Scilders, beeltsniders, steenhouders, &c. En allen die ghenuechte hebben in edificien der Antiquen*, Antwerpen 1539, f. 4r. Facsimile in: R. Rolf, *Pieter Coecke van Aelst en zijn architectuuruitgaves van 1539. Met reprint van zijn 'Die inventie der colommen' en 'Generale reglen der architectvren'*, Amsterdam 1978.
- ¹⁰ H. Miedema, 'Over de waardering van architect en beeldende kunstenaar in de zestiende eeuw', *Oud Holland* 94 (1980), 71-84, zie in het bijzonder 73-74. Zie ook K. De Jonge, 'Vitruvius, Alberti and Serlio: Architectural treatises in the Low Countries, 1530-1620', in: V. Hart, P. Hicks, *Paper palaces. The rise of the Renaissance architectural treatise*, Londen 1998, 281-296.
- ¹¹ E. Gerritsen, *Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek*, Zwolle 2006. Zie voor internationale context L.D. Ettlinger, 'The emergence of the Italian architect during the fifteenth century', in: S. Kostof, *The architect. Chapters in the history of the profession*, Oxford 1977, 96-123. De socioloog Kaye stelde dat het beroep van

- de hedendaagse architect zich pas ontwikkelde in de negentiende eeuw. Hij koppelde de ontwikkeling van het beroep aan het ontstaan van een beroepscode en een organisatie die in staat was de code te handhaven. Zie B. Kaye, *The development of the architectural profession in Britain. A sociological study*, Londen 1960.
- ¹² D.A. Nuytten, 'Theory and example in Vredeman de Vries's *Architectura* (1577). Intentions between a modern treatise and a practical model book', in: P. Lombaerde, *Hans Vredeman de Vries and the 'Artes Mechanicae' revisited* (Architectura Moderna 3), Turnhout 2005, 33-55: 45 noot 27.
- ¹³ R. Meischke, 'Het steenhouwersvak, de mensen achter de gotiek', in: *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988, 46-113: 56. Voor internationale context zie: P. Booz, *Der Baumeister der Gotik* (Kunstwissenschaftliche Studien 27), München/Berlijn 1956, 34-35.
- ¹⁴ Booz 1956, 34-35.
- ¹⁵ Zie Pieter Coecke van Aelst 1539 (facsimile Rolf 1978). Zie ook Miedema 1980, 72. De Jonge 2007, 26
- ¹⁶ N.B. Tenhaeff, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*, (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 88) 's-Gravenhage 1946, tweede deel, stuk 1, XXXIV-XXXV. Zie ook Meischke 1988.
- ¹⁷ Pieter Coecke van Aelst, *Die inventie der colommen* 1539, f. 4r (facsimile Rolf 1978).
- ¹⁸ Pieter Coecke van Aelst, *Die inventie der colommen* 1539, f. 4v. Zie ook Miedema 1980, 73.
- ¹⁹ Inmiddels heb ik al meer dan tien vijftiende- en vroeg zestiende-eeuwse bronnen 'uit de praktijk' gevonden, waarin de term 'architectus' gebruikt wordt. Deze bronnen zullen in mijn proefschrift uitvoeriger behandeld worden.
- ²⁰ Voor een uitgebreide bespreking van de betekenis van de term 'architectus' in een internationale context zie N. Pevsner, 'The term 'Architect' in the Middle Ages', *Speculum* 17 (1942), 549-562. G. Binding, *Der früh und hochmittelalterliche Bauherr als "sapiens architectus"*, Darmstadt 1996, 241-269 en Lingohr 2005. Zie verder G. Binding, 'architectus, magister operis, werckmeistere: Baumeister oder Bauverwalter im Mittelalter', *Mittelalterliches Jahrbuch* 34 (1999) 1, 7-28. Voor de veertiende en vijftiende eeuw zie Lingohr 2006.
- ²¹ *Het Glossarium Harlemense (circa 1440), opnieuw uitgegeven met een inleiding, transliteratie en commentaar en van een alfabetische en retrograde index voorzien door P.G.J. Van Sterkenburg* (Oude Nederlandse Woordenboeken reeks 1, deel 1), 's-Gravenhage 1973. Dit was een veelvoorkomende vertaling tot aan de zestiende eeuw. Zie Pevsner 1942, 557.
- ²² Zie Binding 1996, 241-269. Ik heb tot nu toe voor de Nederlanden slechts één bron uit de zestiende eeuw kunnen vinden, waarin de bouwheer bedoeld wordt.
- ²³ *Vocabularius copiosus et singularis unus et diversis/ diligentissime theutonicatus feliciter incipit*, Leuven 1477-1480. Deze definitie is geheel ontleend aan de veel gebruikte Catholicon van Johannes Balbus de Janua uit 1286. Het woordenboek *Teuthonista of Duytschlender* van Gerard van Schueren uit Kleve geeft eveneens een dubbele definitie: *Architector · Et architectus · eyn meister van daecke to decken of eyn tymmermeister*. Van belang is het duidelijke onderscheid tussen 'timmermeister' en 'timmerman': *Tymmermeister · Architectus · Architectoris en Tymmerman · Carpentator · Carpentarius lignarius*. Gerard van der Schueren, *Teuthonista of Duytschlender*, Keulen 1477, 2 delen. Zie ook G. van der Schueren's *Teuthonista of Duytschlender*, bewerkt door J. Verdam (Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde), Leiden 1896.
- ²⁴ Hij werkte onder andere aan het paleis van hertog Philips de Goede op de Coudenberg (1432-1436), het kartuizerklooster van Scheut (1455) en de collegiale kerk van Anderlecht (1433-1434). Zie A. Wauters, *Etudes et Anecdotes relatives a nos anciens architectes*, Brussel 1885, 27-28. P. Saintenoy, *Les arts et les artistes a la cour de Bruxelles. Le palais des ducs de Bourgogne sur le Coudenberg a Bruxelles du règne d'Antoine de Bourgogne a celui de Charles-Quint* (Académie Royale de Belgique, classe des Beaux-Arts, Mémoires collection 4, 2de reeks, deel 5), Brussel 1934, 20-26. F. Lefèvre, *De collegiale kerk van Sint-Michiël en Sinte-Goedele te Brussel. Geschiedenis. Architectuur. Meubilerie. Schat*, Antwerpen 1942, 38, 50. A. Henne, A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, Brussel 1968 (eerste editie in 1845), deel 1, 255 en deel 3, 252-253. A. Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles. Description historique des localités qui formaient autrefois l'amman de cette ville*, Brussel 1968, deel 1 45, 195.
- ²⁵ Wauters 1968, deel 3, 252-253.
- ²⁶ Arnold Beeltsens, Jean Ammonius, *Chronique de la Chapelle à Hérinnes-lez-Enghien* (gepubliceerd en geannoteerd door E. Lamalle), Leuven 1932. Het eerste deel werd tot aan 1489 geschreven door de kartuizermonnik Arnold Beeltsens. Het originele handschrift is verloren gegaan, maar de tekst is bekend door een zeventiende-eeuwse en een achttiende-eeuwse kopie. Zie Arnold Beeltsens, Jean Ammonius 1932, xxix. Eerste vermelding in: Wauters 1885, 27-28.
- ²⁷ Tot de taken van de architect behoorde ook het toezicht op de kwaliteit van de bouwmaterialen en de logistiek van het aanvoeren van het materiaal. Zie R. Meischke, 'De 'Meesters van het Steenwerck' en de Sint-Laurenskerk te Rotterdam', *Bulletin KNOB* 101 (2002) 6, 201-213. Voor de ontwerpende taken zie ook: M. Hurx, 'Middel-eeuwse 'prefab' in de Nederlanden? De Hollandse kerken van de Antwerpse loodsmeester Evert Spoorwater', *Bulletin KNOB* 106 (2007) 3, 112-134.
- ²⁸ Zie Gerritsen 2006 en G. van Essen, M. Hurx, 'Ontwerpen en bouwen in de Hollandse stad. Bovenregionale en stedelijke systemen: de bouw van de grote stadskerken en het ontstaan van openbare werken (veertiende-zestiende eeuw)', *OverHolland* 8, verwacht 2009.
- ²⁹ K.A. Ottenheim, 'Renaissancearchitektur und Architekturpraxis im städtischen Bereich', in: N. Nußbaum, C. Euskirchen, S. Hoppe, *Wege zur Renaissance*, Keulen 2003, 211-231: 220. De titel van De'Boni lijkt daarmee precies op de titels die Rombout II Keldermans in 1522 kreeg: *werckmeister generaal en meester werckman der keiserlijke majesteit*. Zie Roosens 2005, 221-222.
- ³⁰ L. Guicciardini, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt*, Amsterdam 1612. Opgemerkt door Van den Heuvel 1991, 183 noot 37.
- ³¹ Johannes Servilius, *Dictionarium Triglotton, hoc est tribus linguis Latina, Graeca et ea qua tota haec inferior Germania utitur, constants: non tantum eas voces omnes quas Latina agnoscit Resp. sed & praecipuas quasque ab Autoribus usurpatas phrases, vernaculo ser-*

- mone expressas, continens*, Antwerpen 1557 (eerste druk Antwerpen 1545).
- ³² Christophe Plantin, *De Thesaurus van Plantijn van 1573 opnieuw uitgegeven met een inleiding van dr. F. Claes, s.j.* (Oude Nederlandse Woordenboeken reeks 2, deel 1), 's-Gravenhage 1972. Opvallend is het dat het neologisme 'architect' van Pieter Coecke van Aelst in geen van deze zestiende-eeuwse woordenboeken voorkomt.
- ³³ Het woord *architector* werd zowel als werkwoord gebruikt voor 'bouwen' als voor het zelfstandige naamwoord 'architectus'. Plantin geeft dan ook de tweeledige betekenis: *Idem quod architectus. Deviser & bailler l'ordonnance de quelque bâtiment, Bâtir & edifier. Eenige timmeraedse aengheven/ beschicken ende ordineren/ Timmeren/Bouwen*. Christophe Plantin, *Het tetraglotton van 1562. Eerste deel opnieuw uitgegeven door F. Claes, F. de Tollenaere en J.B. Veerbeek* (Oud Nederlandse Woordenboeken reeks 2, deel 2/1), 's-Gravenhage 1972.
- ³⁴ S. Muller Fz., *Het rechtsboek van den Dom van Utrecht door Mr. Hugo Wstinc* (Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, eerste reeks, nr. 18), 's-Gravenhage 1895, 114.
- ³⁵ Voor Domien de Wagemakere zie C. Van Cauwenberghs, *La corporation des quatre couronnés d'Anvers ou les architectes anversoïis du moyen âge (1324-1542)*, Antwerpen 1889 en K.J. Philipp, 'Ein huys in manieren an eyne kirche. Werkmeister, Parliere, Steinlieferante, Zimmermeister und die Bauorganisation in den Niederlanden vom 14. bis zum 16. Jahrhundert', *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 50 (1989), 69-113.
- ³⁶ Stadsarchief Antwerpen, Inventaris van kerkelijke en caritatieve instellingen 212, los stuk. Supervisie van één ambachtsman over alle werklieden op de bouwplaats kwam overigens ook voor bij huisbouw. Zie Ch.J. Kolman, *Naer de eisch van 't werck. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650*, Utrecht 1993, 124.
- ³⁷ S. Muller Fz., 'Getuigenverhoor te Antwerpen over het maken van ontwerpen van gebouwen in de 16e eeuw door schilders, goudsmeden, timmerlieden en metselaars', in: *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis* IV, Rotterdam 1881-1882, 227-245. Met loodsmeester wordt hier degene bedoeld die de technische leiding had van de steenhoudersloods van een groot bouwproject. In de meeste gevallen kan hij aangemerkt worden als de architect.
- ³⁸ De precieze aanleiding voor deze vraag kan niet meer achterhaald worden, omdat het eigenlijke proces verloren is gegaan. Alleen de getuigenissen zijn bewaard gebleven. Zowel Van der Borch als Van Noort worden in de bronnen als steenhouwer genoemd. Zie Muller Fz. 1881-1882, 244.
- ³⁹ Zie ook J. Duverger, 'De architect Philip Lammeckens ca. 1493-1548', in: H.W.M. van der Wyck, C. Boschma, H.M. Van den Berg, *Opus musivum, een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 november 1962*, Assen 1964, 181-189.
- ⁴⁰ Muller Fz. 1881-1882, 242.
- ⁴¹ Muller Fz. 1881-1882, 241.
- ⁴² Muller Fz. 1881-1882, 241.
- ⁴³ Muller Fz. 1881-1882, 233.
- ⁴⁴ Muller Fz. 1881-1882, 241-242.
- ⁴⁵ ...*de selve* [Donato de' Boni] *daghelicx ordineert ende opsichte heeft op al tgene, dat ter fortificatien deser stadt* [Gent] *aengaet*. Muller Fz. 1881-1882, 234-235.
- ⁴⁶ Muller Fz. 1881-1882, 244.
- ⁴⁷ J. Nanninga Uitterdijk, 'Nederlandsche bouwmeesters der 16e eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 14 (1907), 362-363; 363.
- ⁴⁸ Nanninga Uitterdijk 1907, 362.
- ⁴⁹ H. de la Fontaine Verwey, *Uit de wereld van het boek I. Humanisten, dweepers en rebellen in de zestiende eeuw*, Amsterdam 1976 (tweede druk), 58-59.
- ⁵⁰ Van den Heuvel 1991, 47. Eigenlijk was alleen de schilder Tommaso Vincidor in meerdere disciplines werkzaam. Echter bestaan geen concrete aanwijzingen, dat hij ook betrokken is geweest bij het ontwerpen van vestingen. Zie Roosens 2005, 327.
- ⁵¹ Gerritsen 2006.
- ⁵² K. De Jonge, 'Architekturpraxis in den Niederlanden in der frühen Neuzeit: Die Rolle des italienischen Militärarchitekten; der *status questionis*', in: G. Bers, C. Doose, *Der italienische Architekt Alessandro Pasqualini (1493-1559) und die Renaissance am Niederrhein: Kenntnisstand und Forschungsperspektiven*, Jülich 1994, 363-383; Baudouin 2002; K. De Jonge, 'Anticse wercken: la découverte de l'architecture antique dans la pratique architecturale des anciens Pays-Bas. Livres de modèles et traités (1517-1599)', in: M.C. Heck, F. Lemerle, Y. Pauwels, *Théorie des arts et création artistique dans l'Europe du Nord du XVIe au début du XVIIIe siècle*, Lille 2002, 55-74; De Jonge in: *Vreemd gebouwd...* 2002; Ottenheym 2003; Borggreve 2007; De Jonge 2007.
- ⁵³ De oudste getuige, Peeter Theels, was op het moment van de verklaring ongeveer 77 jaar oud.
- ⁵⁴ Miedema 1980.
- ⁵⁵ Miedema 1980, 84. Van den Heuvel volgde de argumentatie van Miedema een heel eind, maar stelde toch dat Miedema het belang van het Utrechtse proces uit 1542 te makkelijk naast zich neer legde. Als reden voor zijn twijfel gaf hij aan dat de getuigen behoorlijke risico's liepen aangeklaagd te worden zoals blijkt uit de getuigenissen waarin meerdere processen worden aangehaald. Echter over de omstandigheden van deze processen weten we erg weinig. Van den Heuvel 1991, 47.
- ⁵⁶ M. Prak, 'Guilds and the development of the art market during the Dutch Golden Age', *Simiolus* 30 (2003) 3-4, 236-251.
- ⁵⁷ J. Rylant, M. Casteels, 'De metsers van Antwerpen tegen Paludanus, Floris, de Nole's en andere beeldhouwers', *Bijdragen tot de geschiedenis* 31 (1940), 185-203.
- ⁵⁸ ...*mits de groote differentie en onderscheid tusschen hen, remonstranten* [beeldhouwers] *en de metsers, leerjongens wezende, want alzo der remonstranten wetenschap en scientie een van de zeven kunsten was, en met grooten arbeid en lankheid van tijde moest geleerd worden, zoo waren alle leerjongens daartoe niet bekwaam, maar moesten mettertijt geproefd worden of zij daartoe niet bekwaam zouden wezen en moesten drij of vier jaren leeren aleer zij, remonstranten, daar afeenigen bijzonderen dienst of profijt konden hebben....* Rylant, Casteels 1940, 188.
- ⁵⁹ Stadsarchief Antwerpen, GA 4267, f. 264r-v. Hier is niet de tekst gevolgd die staat in: Rylant, Casteels 1940, 196.
- ⁶⁰ Rylant, Casteels 1940, 200.
- ⁶¹ Rylant, Casteels 1940, 200-201.
- ⁶² "This seems to me an important point of the discussion. Although

- the recently acquired “science” and autonomy of the designer certainly contributed to a greater inventiveness, the assistance of building technicians remained indispensable.” Baudouin 2002, 27. Zie ook Gerritsen 2006, 19-20.
- ⁶³ Ph. Rombouts, Th. van Lerijs, *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde onder de zinspreuk: Wt ionsten versaemt*, Antwerpen 1874, deel 2, 421, 425, 429, 434.
- ⁶⁴ Ook Miedema stelde zich de vraag of de positie van de Italianen zo uitzonderlijk was. Hij verwees daarbij naar het proces tussen de miniatuurschilder Lievin van Lathem en het Lucasgilde in Gent in 1458/1459. Nadat Van Lathem in 1454 meester was geworden in het gilde, weigerde hij twee jaar later zijn contributie te betalen omdat hij vond dat hij geen verplichting meer had aan het gilde vanwege zijn werkzaamheden voor de Hertog Philips de Goede. Opgemerkt in Miedema 1980, 78 noot 13. A. De Schryver, ‘Étude de l’enluminure’, in: F. Unterkircher, *Gebetbuch Karls des Kühnen vel potius stundenbuch der Maria von Burgund. Codex vindobonensis 1857 der Österreichischen Nationalbibliothek. Kommentar* (Codices selecti 14), Graz 1969, 43. Een vergelijkbaar juridisch conflict speelde zich af in Brugge in 1472. Jan De Hervy, de assistent van de hofschilder Pierre Coustain, werd veroordeeld lid te worden van het gilde in Brugge omdat hij gewerkt had voor opdrachtgevers die niet tot het hof behoorden. In Brugge waren Coustain en zijn assistenten vrij van de gildplicht zolang ze voor de hertog, aristocraten of andere leden van de hofhouding werkten. N. Peeters, M. Martens, ‘Assistants in Artists’ workshops in the Southern Netherlands (fifteenth and sixteenth centuries). Overview of the archive sources’, in: N. Peeters, *Invisible hands? The role and status of the painter’s journeyman in the Low Countries c. 1450- c. 1650* (Groningen studies in cultural change 23), Leuven/Parijs/Dudley, MA 2007, 43.
- ⁶⁵ Zie ook Kolman 1993, 81.
- ⁶⁶ Bijvoorbeeld de Mechelse ambachtsbepalingen uit 1539. *Behoude-lyck altyt den voers. mynen heeren duer ‘tinne huer meerderen minderen veranderen interpreteren ende wederroepen so hen dat goetduncken ende gelieven sal.* Stadsarchief Mechelen, Archief van het Metselaars-, Glazenmakers- en Steenhoudersambacht, 1, f. 2r.
- ⁶⁷ *Ende waert dat sake dat de kerken deken oft de stad gesellen van buyten te doen hadden dat zy die sullen moegen inhalen ende doen wercken alsoe lange alst hen gelieft op twee schellinge groete tsjaers te keersghelde.* Stadsarchief Antwerpen, Het archief van Gil-den en Ambachten, 4267, f. 45r. Deze bepaling werd in 1458 herhaald: *‘Item waert dat saecke dat de kercke ofte de stadt gesellen van buijten te doene hadden van wercke des de ghesellen van bin-nen niet en connen, oft oock alsoo vele te wercken hadden dat sij egeen gesellen van binnen daer toe oirboirlijck synde gecrijgen en consten dat sy dan gesellen van buijten inhaelen soudon moghen die jaerlijcx wercken soudon op twee schellingen grooten t’sjaers te kersgelde te geven.* Stadsarchief Antwerpen, Het archief van Gil-den en Ambachten, 4267, f. 4v.
- ⁶⁸ J. Crab, *Het Brabants beeldsnijcentrum Leuven*, Leuven 1977, 299, bijlage 1.
- ⁶⁹ M. Hulshof, ‘De Gilden’, in: K. Goudriaan, M. Hulshof, P. Lourens, J. Lucassen, *De Gilden in Gouda*, Zwolle 1996, 87-144: 122. Dit is een geheel andere voorwaarde dan het gilde van de timmerlieden kende, dat namelijk het recht had te protesteren tegen het inhuren van vreemde arbeidskrachten.
- ⁷⁰ F. van Tyghem, *Het stadhuis van Gent*, Brussel 1978, deel 2, 390, document 27. Ook opgemerkt door Philipp 1989, 87.
- ⁷¹ Zie voor de vrijheid van wereldlijke en geestelijke opdrachtgevers in het aanstellen van werklieden in een internationale context Bischoff 1999, 86-92 en 95-104.
- ⁷² ... *maer die tymmerluyden, metssers, steenhouders, straetmackers ende leydeckers, deser stadt ende der fabrycke van sint Jan evange-liste dienende ende werckende, en sullen in dese charte nyet begre-pen noch verbonden zijn, maer daeraff vry ende exempt wesen...* N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van ‘s-Hertogenbosch vóór 1629: rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* (Werken der vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, derde reeks, nr. 13), Utrecht 1946, tweede stuk, 622. Opgemerkt door Van Tussenbroek 2001, 473.
- ⁷³ Ph. Godding, *Verordeningen van Filips de Goede voor de hertog-dommen Brabant en Limburg ende landen van Overmaas* (Verzame-ling van de verordeningen der Nederlanden, eerste reeks: 1381-1506, tweede sectie, deel 2), Brussel 2005, 98.
- ⁷⁴ *Op alsulken geschil als verstaen was ende een wyl tyts gehangen heeft tusschen den eerwerdigen vader in Gode myn Here den Abdt van Sinte-Michiels ende zinen godshuyse, op deen zide, ende den goeden knaepen gemeynlic van den tymmerliedenambachte in der stad van Antwerpen, op dander, toecomende ende spruytende om der werclieden wille van denzelven ambachte die de vors. eerwerdi-ghe vader, in den naem van hem ende zinen vorgenoemde godshuyse nae zynre kerkeliker vriheyte ende privilegien bynnen zinen vors. godshuyse bevryen woude, ende daer de vorgenoemde goide knae-pen de contrarie af alligerden ende mainteneerden, mids der vry-heyte ende rechten die hoeren ambachte bi den Here ende bi der stad verleent was....* L. Bisschops, ‘Oudt Register, mette Berderen, 1336-1439, (vervolg)’, *Antwerpsch archievenblad* 29 (Zonder jaartal), 1-472: 174.
- ⁷⁵ ...*de vors. myn Here die Abdt van nu vordane twaalf jaere lanc geduerende eenparlic deen den anderen naest vervolgende nae de date van deser wtspraeken, zal moegen hebben ende kyesen drye timmerliede die hem wercken zullen over tyts als hys ende zyn gods-huys vors. behoeven zal, ende die sal hy van desselfs zyns godshuys wegen bevryen nae sine kerkelike vriheyden ende privilegien zonder yemants wederseggen....* Bisschops, *Antwerpsch archievenblad*, 174-175.
- ⁷⁶ Wauters 1968, deel 1, 45-46. De aanleiding voor deze bepaling was waarschijnlijk het conflict dat eerder ontstaan was tussen het Brus-selse steenbicklerengilde en Pierre Huygen in 1475-1476. Zie M. de Waha, *Recherches sur la vie rurale a Anderlecht au Moyen Age* (Collection Histoire Pro Civitate, série in-8°, nr. 57), Brussel 1979, 77.
- ⁷⁷ Th.W. Jensma, A. Molendijk, *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*, Zwolle 1987, 121, bron 38.
- ⁷⁸ *In teecken van dien zo in voorleden tyden de grave van Sint-Pol in meeninghe was binnen deser stede te bringhene ‘t werck staende anden steeghere vanden Grooten Tol, es tzelve by vonnesse denzel-ven grave ontseyt gheweest, in zulcker wys dat hem noodt was ‘t ghemoet ‘t hebbene vanden ambachte, die hem t’ zynder bede ghe-consenteert hebben ‘t stellen van denzelven wercke, behoudens let-teren van non-prejuditie, die dezelve grave den ambachte expedier-de onder zynen zeghele, rustende in archyven van denzelven*

ambochte. R.A. Parmentier, *Documenten betreffende Brugsche steenhouwers uit de 16de eeuw* (Geschiedkundige Publicatiën der Stad Brugge, 3), Brugge 1948, 41.

⁷⁹ Dirk Jan de Vries merkte al eerder op dat ondanks de geldende gildebepalingen, in de middeleeuwen mobiliteit in de praktijk bestond, vaak vanwege het tekort aan (geschikte) arbeidskrachten. D.J. de Vries, 'Jelis Knijff en Jelis Jelissen, kistenmaker in Zwolle en beeldsnijder te Kampen', *Bulletin KNOB* 100 (2001), 72-82: 79.

⁸⁰ Van den Heuvel 1946, 623.

⁸¹ Zie ook J. Crab, 'De Beeldsnijders en hun ambacht', *Arca Lovaniensis* 2 (1972), 69-94.

⁸² De Jonge 2007, 25.

⁸³ Stadsarchief Antwerpen, Het archief van Gilden en Ambachten, 4268, los stuk. Zie ook J. Duverger, M.J. Onghena, P.K. van Daalen, *Nieuwe gegevens aangaande XVI^{de} eeuwse beeldhouwers in Brabant en Vlaanderen* (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der schone kunsten jaargang 15, nr. 2) Brussel 1953.

⁸⁴ Proces tussen dekens van metselaarsgilde en Clodius Floris en Willem van de Borch, 12 maart 1537. Stadsarchief Antwerpen, GA 4267, f. 254v.

⁸⁵ ...getermineert dat alle de gene die van nu voortae in der voorscr. stadt cleijnsteker wilde, sullen schuldich sijn te comene in t'ambacht van den metsers ende dat gedaen synde moghen stellen oft setten eenen onvrijen geselle constenaere wesende in t' cleijnsteken, ende dat op syn gewoonelyck keersgelt, wel verstaende, dat t' selve insetten van eenen onvrijen geselle op syn keersgelt nijet voordere en sal verstaen dan op t' cleijnsteken. Proces tussen dekens van metselaarsgilde en Clodius Floris en Willem van de Borch, 12 maart 1537. Stadsarchief Antwerpen, GA 4267, f. 254v.

⁸⁶ ...nemaer want, zo voorseit es, nyemant vry in 't voorn. ambocht hadde willen den verweere diene in 't voorgaende zyn costelick werck, zo behoorde hem wel ghepermitteert te zyne hem te behelpene met vreimde ghezellen, ende die te wercke te stellene.... Parmentier 1948, 14 bijlage 9.

⁸⁷ Parmentier 1948, 50 bijlage 36. Het verzoek van de twee steenhouwers werd bij uitzondering in 1561 door het stadsbestuur toegekend. Crab 1972, 254-255 bijlage 11.

⁸⁸ Kolman 1993, 135.

⁸⁹ Crab 1972, 247-248 bijlage 7.

⁹⁰ ...daer alhier binnen Lovene inden selven ambachte genoeg meesters waeren die de selve beelden wel zoe constelyk gemaickt soudene hebben als die gemaickt waeren, dat voirscreven verdinghde egheen stad en soude behoiren te grypenen, mair behoirt soude hebben gehadt ende schuldich geweest die selve beelden hier binnen der stad verdinght te hebbene aen eenighe int voirscreven ambacht vanden beeltsnyders weesende, die hen die selve beelde zoe goede coop gemaickt soudene hebben als die meester die hen die gemaickt hadde.... Crab 1972, 247-248 bijlage 7.

⁹¹ ... eer zy die bestaidden te makene, hadde die ambachtshouders deraff die conde gedaen soe verre daer yemant geweest hadde die die zoe goet ende zoe goede coop hadde willen maken als zy die meynen te verdingen dat die spraken ende, want nyemant gecompareert en was, noch tegen tverdinghen geseet en hadde ende oick gemerct tvoirscreven cyrograph inhielt zoe verre yemant bynnen Loevens de beelden verbeteren conste, dat ambacht die om niet hebben soude....

Crab 1972, 247-248 bijlage 7.

⁹³ *Soe heeft den raedt vander stadt, nae dien zekere gedeputeerde vuyter stadt raede byden selve raide gegeven waeren om op de voerscreven beelden de gemeyne gesellen vanden ambachten voirscreven huere opinie te hoeren oft zy voerscreven verdinghen wilden lauderen oft vitupereerene....* Crab 1972, 247-248 bijlage 7.

⁹⁴ Zie ook G. van Essen, M. Hurx, verwacht 2009

⁹⁵ Voor verder argumentatie zie G. van Essen, M. Hurx, verwacht 2009.